

מדע המדינה

מושגי יסוד

בפרק זה נלמד על כמה מושגים חשובים: סמכות, שלטון, מדינה, חברה, לאום, משפט, לגיטימיות ודיקטטורה.

מאמר א': רוברט מקאיבר, "מקור הציות": מאמר זה עוסק בפוליטיקה ברמת המקרו שלה (השלטון כתופעה סוציולוגית ופוליטית). המאמר שואל שתי שאלות מרכזיות: (1) מדוע צריך לציית לחוק? זוהי שאלה מוסרית, שאלה ערכית. יש לציית לחוק משתי סיבות מרכזיות.

א. לגיטימיות מקור החוק. כלומר, באיזו מידה המחוקק היה באמת מוסמך לחוקק את החוק לו אנו מצייתים. הסמכות של המחוקק יכולה לבוא, למשל, מהתפיסה שהשליט שולט בחסד האל (האל מינה אותו). זו התפיסה באיראן, למשל, בצרפת של ימי המלוכה (שושלת "לואי") או בממלכת ישראל בתקופת התנ"כ. בדמוקרטיה, סמכות המחוקק נובעת מכך שהוא נבחר באופן לגיטימי, תוך שהוא עבר את הפרוצדורות (תהליכים) המתאימות – בחירה אחת לכמה שנים, על-ידי כל הציבור, בצורה מסודרת וכפי שנקבע מראש.

ב. הסיבה השנייה בגללה ראוי לציית לחוק היא תוכנו של החוק. אנו נציית לחוק כי הוא ראוי – הוא מייצג ערכים שהחברה שלנו מקבלת ומסכימה להם, וגם עקרונות שנראים לנו הגיוניים ונכונים. למשל, לא לרצוח; או, שלא עוברים במעבר חצייה באור אדום.

הבעיה היא, שיכול להיווצר מצב בו תהיינה סתירה בין ההגיון של החוק, או התביעות שהמדינה דורשת מהאזרחים באותו חוק, לבין עקרונות וערכים שאנו כבני-אדם מאמינים בהם. ואז השאלה שהאדם צריך להחליט בה היא איזה עקרון גובר – האם עקרון הציות לחוק או אותו ערך אישי. למשל, החובה לשרת בצבא, מול העקרון שאני כאדם לא רוצה להחזיק נשק. כאן כל אדם מחליט בהתאם למערכת האמונות האישית שלו.

(2) מדוע אנשים מצייתים לחוק? כלומר, אחרי שראינו למה צריך לציית לחוק, עכשיו צריך לראות למה בפועל אנשים באמת מצייתים.

לפי מקאיבר אנשים מצייתים מתוך כמה סיבות. ראשית, שני הסיבות שענו לשאלה הראשונה – כי יש לגיטימיות למחוקק לחוקק את אותו החוק, ולכן אני מציית; וכי החוק הגיוני.

אך ישנן סיבות נוספות: חשש מעונש (אם לא אציית – אענש); כפייה (אני חייב לציית, כי המדינה כופה זאת עליי), שגרה (אני רגיל לא לעבור באור אדום, למשל), כבוד המחוקק (כבוד למי שחוקק את החוק), הכרה בצורך בחוק וסדר (יש צורך בסדר. אם אני לא אציית ואחרים לא יצייתו, המדינה לא תתפקד ואז יהיה אי-סדר, יהיה בלאגן), סולידריות חברתית (ציות מתוך כבוד לשאר האזרחים. כולם מצייתים, ולכן גם אני אציית).

ושוב, נשאלת השאלה האם ציות למדינה צריך להיות טוטלי? האם הוא חובה מוסרית? עניין של כדאיות? התנגשות בין חוק למוסר, מצפון, וכו'. אנו כבני-אדם שואלים שאלות בסיסיות על גבולות הציות (עד כמה אני מחויב לציית לשלטון, מאיפה מותר לי להתחיל למרוד) ועל הסרבנות על רקע התנגשות חוקי המדינה עם הוראות הדת עם חוש הצדק או עם המוסר המקובל.

האם אני חייב לציית גם כשאני חושב שיש לי עקרונות מוסריים נעלים יותר? לטענת מקאיבר, האדם לא יציית כאשר חוקי המדינה יתנגשו עם ערכים שנראים לנו כבני-אדם עליונים יותר (למשל, כבוד האדם, אי-רצון להחזיק בנשק, וכו'), כאשר האדם מרגיש שחוקי המדינה מדכאים מסורות, מנהגים וכדו' שמקובלות בקרב אוכלוסיה שהאדם שייך אליה (למשל, מתנחל שלא יסכים לפנות משפחות מבתיהן, כי הוא מאמין באידיאולוגיה מסוימת שמתנגדת לפעולה כנגד הקבוצה לה הוא משתייך), וכן כאשר האדם מרגיש שהוא מקופח כלכלית או חברתית, או שהוא מרגיש לא שייך למדינה או שהוא אינו נחשב במדינה (למשל, אדם עני שלא יהיה מוכן לשלם מיסים, ערבי שזורק אבנים על שוטרים כשבאים לפנות אותו מביתו, וכו').

מקאיבר טוען עוד, שבתוך המשפחה קיימת מאז ומעולם "מערכת פוליטית" בזעיר אנפין (כלומר, בקטן), שיש בה סמכות, מנהיגות, שיפוט וכפייה, ציות ומרד, וכן שלטון ומאבקי כוח בין בני-המשפחה. המדינה של ימינו התפתחה מתוך המשפחה וההיררכיה שקיימת בתוכה, בתהליך של התרחבות המערכת הפוליטית לטריטוריות (שטחים) גדולות יותר. בהתחלה היתה המשפחה, אח"כ השבט, כאשר שבט היה התאגדות של כמה משפחות, וכך הלאה. בתהליך זה האדם נזקק ל"מיתוס הסמכות", מיתוס המשמש אותו

עד היום - מיתוס זה פירושו שאכן למישהו יש את הסמכות לקבל החלטות שאני צריך לציית להן (כל עוד הן לא פוגעות בי באופן בלתי נסבל).

מאמר ב': שמואל אייזנשטדט, "תכונות היסוד של המדינה המודרנית": גם מאמר זה עוסק ברמת המקרו (המדינה כתופעה סוציולוגית ופוליטית) במדינה המודרנית ישנן ריכוזיות רבה, הן מנהלית והן שלטונית, ומצד שני ישנו פיזור של השפעה פוליטית בין גורמים שונים במדינה, ובין שכבות של אזרחים. האזרחים אינם נתינים פסיביים, אלא שותפים פעילים במערכת הפוליטית. בזה שונה המדינה המודרנית מהמלוכה האבסולוטית ומהמשטר הפיאודלי (משטר בו היה המלך שליט, והיה לו פיאודלים- אצילים בעלי אדמות. מכיוון שהם היו בעלי האדמות, הם העסיקו וסלים- אנשים ללא אדמות וללא כסף, שהיו בד"כ חייבים כסף לפיאודל שלהם. הם היו עובדים את האדמה שהיתה שייכת לו, גרים שם, ובעצם כל חייהם היו באחוזתה של האדון שלהם. לפעמים האציל הפיאודל נתן להם לעבד מעט אדמה בשביל הצרכים שלהם. במדינות כאלו לפעמים האצילים היו חזקים כל כך, שהמלך לא יכול היה לשלוט עליהם- היה להם צבא משלהם, כסף רב ואדמות. לפעמים המלך עשה מה שהפיאודלים רצו, לפעמים הפיאודלים זרקו את המלך ושמו מלך חדש אותו רצו יותר. למרות זאת, לפעמים המלכים היו חזקים ושלטו עם צבא חזק על המדינה שלהם).

הבעיות של המעבר ממדינה מסוג זה למדינה המודרנית מצאו פתרון ביצירה וקיום לאורך זמן של חוקה, פלורליזם חברתי, מפלגות ובחירות ובקיומם של כללי משחק קבועים לחילופי השלטון בצורה שאינה אלימה. השלטון במדינה מודרנית הוא בעל היבטים סטטיים (מה נשאר קבוע- חוקים, חוקה, צורת משטר) והיבטים דינאמיים (של השתנות- השלטון הספציפי משתנה, למשל). במדינה יציבה השלטון הוא יעיל, לגיטימי ובעל המשכיות.

המחבר מציג 8 מאפיינים מרכזיים למדינה מודרנית: מאפייניה העיקריים של המדינה המודרנית הם, באופן כללי: ריכוזיות מינהלית ושלטונית, פיזור הכוח הפוליטי לשכבות נרחבות, הפעילות במערכת הפוליטית, מנגנון ביורוקרטי מודרני המבחין בין מינהל לפוליטיקה, הכרה עקרונית בערך השוויון החוקי והפוליטי. מאפיינים אלה נובעים מתהליך רחב של מודרניזציה כלכלית, טכנולוגית, השכלתית וערכית.

ועכשיו לפירוט:

א. ריכוז השלטון ואחדות טריטוריאלית- השלטון מצוי בידי שלטון מרכזי, והשלטון שולט על כל המדינה באופן שווה. במדינה פיאודלית המלך לא תמיד שלט על הפיאודלים ולכן שם לא היתה אחדות טריטוריאלית ושלטון אחד על כל המדינה.

ב. הכוח הפוליטי מפוזר בין כל שכבות האוכלוסיה, ולכולם יש השפעה פוליטית (במקום רק לקבוצות של אליטות נבחרות- עשירים בעלי כסף, אצילים בעלי אדמות, מלכים, וכו').

ג. הפרדה בין זכויות אזרחיות ומדיניות ובין מעמד חברתי- הזכויות האלו לא ניתנו רק לאצילים או למלך, אלא לכולם, בלי קשר למעמד שלהם. זכויות אזרחיות- הכוונה לחופש להחזיק ברכוש (קניין), זכות לחיים ובטחון, וכו'.

ד. הפרדה בין הקבוצה הפוליטית ששולטת על המדינה מהמנגנון המנהלי- כלומר, יש הפרדה בין השליטים (רשות מחוקקת, כנסת, רשות מבצעת, ממשלה) לבין הפקידים שמבצעים את המדיניות (כמו הפקידים של ביטוח לאומי, מס הכנסה, וכו'). זאת, בניגוד לתקופות קודמות בהן השליט היה גם אחראי על איסוף המיסים, על הבטחת הבטחון לכולם, וכו'.

ה. קיום של מנגנונים ביורוקרטיים אזרחיים וצבאיים, שיבצעו את המדיניות של מי ששולט וקובע. זה המשך לסעיף הקודם- הביורוקרטים ששייכים לדרג המבצע הזה אינם עשירים או אצילים, ואין להם קשר ישיר לכסף שהם אוספים או לשירות שהם מספקים לציבור (למשל, פקידי מס הכנסה מקבלים משכורת מהמדינה, והמשכורת הזו לא קשורה לכמות הכסף שהם מצליחים לאסוף מהאזרחים. זאת, בניגוד לכך שהפיאודלים היו אחראים לאסוף כסף מהווסלים שלהם ולהעביר חלק מזה למלך. שאר הכסף נשאר אצלם, והכמות הזו היתה תלויה רק בכמות הכסף שהם הצליחו לאסוף מהאנשים).

ו. לא קיימת קבוצה חברתית אחת ששולטת מפני שיש לה זכות (למשל, נחשבת נעלה יותר), מסורת או מנהגים של דורות (המלך תמיד נחשב לשולט כי הוא נציג ישיר של האל). השלטון נקבע ע"י בחירות, וכולם יכולים להתמודד.

ז. תחרות גלויה או סמויה (לא-גלויה) על השלטון. לכן, לפעמים השלטון אינו יציב לאורך זמן (השלטון מתחלף אחת לכמה שנים, לאחר בחירות).

ח. הפוליטיקה והפעילות הפוליטית נמצאת בכל תחומי החיים- כלכלה, מסחר, תעשייה, חינוך. המדינה בעצם אחראית בצורה ישירה או עקיפה על הכל – היא מکتובה תכנים ללימוד בבית-הספר, קובעת כללים לתפקוד

השוק הכלכלי, ועוד (בעוד שבתקופה הפיאודלית, המלך לא התערב במה שקורה באחוזות של האצילים הפיאודלים, והאצילים הם אלו שהיו אחראים על החינוך, הבריאות, הבטחון, הכלכלה ושאר תחומי החיים של הווסלים שלהם).

לאחר הצגת שמונת היסודות למדינה המודרנית, אייזנשטדט טוען שיש שתי נקודות מבט להסבר הופעתה של המדינה המודרנית.

(1) הסבר מטריאליסטי (חומרני, שקשור לחומר) – כלומר, הסבר שרואה את השינוי ההיסטורי תוצאה של תהליכים כלכליים – המהפכה התעשייתית, התפתחות המפעלים, הכלכלה הקפיטליסטית, מעבר תושבים מהכפר לעיר.

(2) הסבר אידיאליסטי – הסבר שרואה את השינוי ההיסטורי תוצאה של הופעתם של רעיונות חדשים – עם התפתחות התעשייה והעיר, החלו להופיע רעיונות חילוניים (המלך לא שולט בזכות האל או הכנסייה, אלא השליט שולט בזכות העם שבוחר בו. נלמד על זה כשנגיע להובס ואחרים), רעיונות רציונליים (האדם יודע לפעול באופן שיקדם את מטרותיו בצורה הטובה ביותר). הרעיונות הללו הם שאיפשרו את התפתחותו של המדע והמדינה המודרניים.

בהמשך המאמר מציג אייזנשטדט כמה השגות ובעיות שיש למדינה המודרנית:

(1) בעיית שיתוף הפעולה – ככל שהמדינה מודרנית יותר היא גדולה יותר, והאזרחים משתתפים פחות בניהול חיי המדינה (לעומת הפוליס היוונית, שבה האזרחים הם שניהלו את חייהם כרצונם). בשל כך, האזרחים מזדהים פחות עם השלטון ומטרותיו, אין שיתוף פעולה בין השליט לנשלט ואין קשרי גומלין בין השלטון לאזרחים. חוסר קשרי גומלין מחליש את תמיכת הנשלט בשלטון ואת הזדהותו עם מטרות המדינה.

(2) בעיית "שביל הזהב" – מדינה צריכה למצוא את האיזון בין יציבות ועקביות לבין תחרותיות על השלטון בין קבוצות שונות. הבעיה במדינה הדמוקרטית היא שמצד אחד השלטון צריך להציג מדיניות לטווח ארוך (של שנים רבות), אבל מצד שני השלטון נבחר לתקופה קצרה (בישראל- 4 שנים, למשל) ולא כדאי לו לקבוע מדיניות לטווח ארוך, כי זה לא משתלם לו. כדאי שיוכל להתחרות עם אלו שרוצים להחליף אותו, עדיף לו לנהל מדיניות שבטוח הקצר תשתלם לו כשלטון.

לכן, עלינו לייצר כללי משחק שיאזנו בין אלו.

3) בעיית הזיקה בין חברה ומדינה – איך לאזן בין הצורך של המדינה לשלוט ולעשות פוליטיזציה טוטלית (שהכל יהיה תחת פיקוח פוליטי, של המדינה) של המדינה, לבין הצורך בקיום חברה אזרחית עצמאית, שמנהלת את עצמה והמדינה לא מתערבת בה.

שלושה פתרונות מוצעים שאמורים לפתור את הבעיות הללו:

1) יצירת חוקה (קונסטיטוציה) – חוקה היא מסמך שמאגד בתוכו את עקרונות היסוד של המשטר, את תפקידי המוסדות השונים של המדינה ואת זכויות היסוד של הפרט. חוקה תציע פתרון לכל אחת מהבעיות המוצגות למעלה, כי היא תכתב ע"י האזרחים בהסכמה, תגדיל את מעורבותם בניסוח עקרונות השלטון, ותגדיל את הזדהותם עם המדינה (פתרון בעיה 1); תיצור כללי משחק לאזן בין היציבות לתחרותיות, ע"י זה שתיקבע מתי יש בחירות, מה מותר ומה אסור למוסדות המדינה לעשות (פתרון בעיה 2); וכן תקבע את זכויות הפרט, מתי ואיך מותר לפרט להתאגד בלי קשר למדינה (פתרון בעיה 3)

2) קיום מפלגות – מפלגות הן מוסדות שמקשרים בין האדם לשלטון. הן מייצגות את האזרחים במוסדות השלטון, כאשר כל מפלגה מייצגת קבוצות אוכלוסיה מסוימות. גם הן אמורות לייצר פתרון לכל אחת מהבעיות: הן מייצגות את האוכלוסיה, ובכל פותרות את בעיית חוסר מעורבות האזרח בשלטון. ברגע שאני בוחר מפלגה שאני מרגיש שמייצגת אותי, אני מזדהה עם מטרותיה (פתרון בעיה 1); המפלגות מייצגות יציבות לטווח ארוך (מפלגה קיימת שנים רבות, לא רק בין בחירות), והן גם אלו שמתחרות על השלטון (כלומר, מייצגות את 2 הצדדים של בעיה 2); מפלגה בשלטון דואגת ליישום רצונות בוחריה ומשפיעה על המדיניות. מפלגות באופן כללי הן אמצעי לחץ על הממשלה, בעיקר כאשר מפלגה היא באופוזיציה, המפלגה דואגת שזכויות כלל האזרחים יובטחו, ודואגת לשמירת החברה האזרחית פעילה. לעתים מפלגות משתפות פעולה עם ארגונים אזרחיים לקידום מטרות שונות (פתרון בעיה 3).

3) קיום התאגדויות אחרות שונות (קבוצות אינטרס, מלכ"רים, רדיו, עיתונות) – קיומן של קבוצות אלו מגדיל ומעשיר את החברה האזרחית, ובכך

כמובן פותר את בעיה 3; בנוסף, חברות אלו פועלות בשיתוף פעולה עם השלטון או כנגדו, לעתים מבקרות אותו או מציגות את מעשיו, כדי לקדם את מטרותיהן ולקדם את זכות הציבור לדעת. אזרחים ששותפים בקבוצות אלו מקדמים בכך את הפיקוח של האזרחים על השלטון הנבחר, ובעצם גם את שיתוף הפעולה איתו: ככל שהאזרח יודע יותר על מעשי השלטון הוא מרגיש שייך יותר למדינה (פתרון בעיה 1); ארגונים אלו מציגים פתרון אלטרנטיבי לבעיות עימם מתמודד השלטון – לפעמים פתרונות אותם מציגות מפלגות האופוזיציה. כך שמצד אחד הארגונים הללו קיימים לצד המפלגות (מייצגות פן של יציבות בפתרונות שהם מציעים), ומצד שני מציגים אלטרנטיבות לפתרונות שמציע השלטון (פתרון לבעיה 2)

חשוב לציין ששלושת הפתרונות הללו אינם נפרדים. הם אמורים לבוא ביחד, בכדי לקדם את פתרון הבעיות שהוצגו בצורה הטובה ביותר.

מאמר ג': רוברט דאל, "האדם הפוליטי". בעוד ששני המאמרים האחרונים מנתחים את התופעה הפוליטית ברמת המקרו (המדינה כתופעה סוציולוגית ופוליטית במאמר של אייזנשטדט והשלטון כתופעה סוציולוגית ופוליטית במאמר של מקאיבר) – המאמר של דאהל עוסק בניתוח רמת המיקרו של הפוליטיקה (כלומר, ברמת האדם, ניתוח הפוליטיקה מנקודת המבט של הפרט), ודן בשאלה, עד כמה ומתי אדם ישתתף ב"משחק" הפוליטי, וביתר פירוט: מתי האדם אכן ייכנס לפוליטיקה, ומהם התנאים שצריכים להתקיים כדי שזה יקרה?

דאהל רוצה לבחון את מידת המעורבות של הפרט בשלטון, כיוון שהוא יוצא מהנחה, שמידת ההשתתפות הפוליטית של האזרח היא אחד מן היסודות החשובים ביותר של המדינה (בעיקר המדינה הדמוקרטית). למאמר שני חלקים.

1) הראשון עוסק באנשים "הבלתי מעורבים". כאן הוא דן באלו שאינם משתתפים כלל בפוליטיקה, או שמעורבים מעט מאוד, והוא מנסה להסביר מדוע אנשים מחליטים להתערב או שלא להתערב בפוליטיקה.

2) החלק השני עוסק ב"מעורבים". אלו שיש להם מעורבות פוליטית גבוהה. כאן המאמר מנסה להסביר מדוע אנשים מתערבים בפוליטיקה ומה הם רוצים להשיג בכך.

אם כן, השתתפות האזרחים בפוליטיקה נעה בין עסקנות פעילה (עיסוק בענייני ציבור) ובין חוסר מעורבות מוחלט, הנובע מבורות (חוסר ידיעה) ומאדישות (חוסר אכפתיות).

דאהל מציין שיש כמה שכבות של מעורבות פוליטית: ישנה השכבה הבלתי פוליטית (אנשים שלא מעניין אותם בכלל מה קורה במישור הפוליטי), ישנה השכבה הפוליטית (אנשים מעורבים יותר: בוחרים, משתתפים בהפגנות, מביעים דעתם בתקשורת, וכו'), ישנה שכבת מבקשי השררה (אנשים שרוצים תפקיד פוליטי בעל השפעה) וישנה שכבת השליטים (אלו שנמצאים בחלק העליון של שכבת בעלי השררה, מקבלי ההחלטות החשובות).

אגב, מערכת פוליטית קיימת גם בתוך משפחה = סמכות, מנהיגות, כפייה, ציות ומרד, שלטון ומאבקי כוח בין בני המשפחה השונים.

דאהל שואל מדוע ברוב המדינות אנשים לא משתתפים בתהליך הפוליטי? מתי אדם לא יילך להצביע?

ישנם שישה גורמים שמסבירים את רמת המעורבות הפוליטית:

1. תפיסת תגמול: אם התגמול (רווח, בעיקר מבחינת כסף או משרה) שהאדם יקבל יהיה קטן יותר מאשר בכל עבודה אחרת שהוא יכול ורוצה לעשות, הוא לא ישתתף.

2. תפיסת האלטרנטיבות (האפשרויות האחרות העומדות בפניו כבוחר): אם הבוחר לא חושב שיש הבדל משמעותי בין אפשרויות הבחירה שלפניו, הוא יעדיף שלא להצביע ולהשתתף, כי גם לא משנה לא מי ייבחר. מהלך כזה מראה בדרך-כלל אדישות של האדם למערכת הפוליטית.

3. תפיסת יעילות הפעולה שלי כאזרח: אם המצביע מאמין שהשתתפות שלו בהצבעה לא תשפיע בכל מקרה על תוצאת הבחירות. כאן אנו רואים חוסר אמון ביכולת של האדם להשפיע וחוסר אמון במערכת ובדרך שבה היא עובדת ומקבלת החלטות.

4. תפיסת תוצאות הפעולה שלי כאזרח: זהו הסבר "הפוך" לסעיף 3: אם המצביע מאמין שגם בלי ההתערבות שלו תתקבל התוצאה שהוא רוצה. כאן האדם מראה אמון מוחלט במערכת ובצדק שהיא מייצגת, ביציבות השלטון ובלגיטימיות שלו.

5. תפיסת הידע והמידע הרלבנטיים כדי להתערב: האדם חושב שאינו יודע מספיק כדי להשפיע (לבעיה זו, כפי שנראה בהמשך, הגישה הדמוקרטית ההשתתפותית מציגה פתרון).

6. תפיסת המכשולים בדרך למעורבות: ככל שאדם יצפה לקבל פחות תגמולים מפעולה מסוימת שיעשה (תגמולים כמו משרה פוליטית, רווח מבחינת מדיניות הממשלה והשפעתה עליו, וכו'), החשק שלו לעשות את הפעולה קטן, והוא לא ישתתף בתהליך.

אחרי שדנו בשאלה מדוע אדם מתערב או לא מתערב, כלומר, משתתף בתהליך הפוליטי או לא, נבקש לבחון מיהם אותם "מבקשי השררה"? מדוע אנשים הולכים לפוליטיקה? מדוע הם רוצים להיות מעורבים? דאהל טוען שישנן שני טעמים מרכזיים בגללם אנשים יבקשו להם שררה. התשובה האלטרואיסטית והתשובה האגואיסטית.

1) התשובה האלטרואיסטית: אנשים מעורבים כיוון שהם רוצים לייצג ולקדם את טובת הכלל וטובת המדינה, ולכן חושבים שיוכלו לתרום לכלל; או:
2) התשובה האגואיסטית: אנשים מעורבים הם אלו שרודפים אחרי האינטרס העצמי שלהם, ורוצים לקדם את עצמם ואת משפחתם ולהשיג טובות הנאה שבאות עם התפקיד (משכורת טובה, כבוד, תפקיד חשוב, סטטוס חברתי ומעמד גבוה בחברה).

לפעמים, אנשים פועלים משני הטעמים גם יחד: גם רוצים לתרום וגם לקדם את עצמם תוך כדי...

דאהל מזכיר אנשים כמו אפלטון, שהאמינו דווקא בגישה הראשונה, ואמרו שאדם שעוסק בפוליטיקה תופס את טובתו האישית כמשהו שקשור לטובת כלל החברה (כלומר, אם החברה תרוויח, גם אני ארוויח – כי אני חלק מהחברה), ולכן פועל למען הכלל.

לעומת זאת, אנשים כמו תרסימאכוס (הוגה יווני מימי אפלטון) ופרויד, שהסבירו אינטרס עצמי של אדם כמשהו טבעי: כל אדם יחפש קודם כל את טובתו שלו וינסה לקדם אותה, ורק אח"כ ידאג לאחרים.

חוץ משני הגורמים הללו, מידת ההשתתפות הפוליטית נקבעת על פי מספר גורמים נוספים, שקשורים למערכת חיינו ואישיותו של האדם:

1) גורמי אישיות (רמת המיקרו של אדם) – מבנה האישיות של הפרט, נסיון חיים, קיומם או אי קיומם של מכשולים בדרכו של הפרט לפוליטיקה, אידיאלים, אינטרסים אישיים.

2) גורמים שהמקור שלהם הוא הסביבה בה גדל האדם (רמת המקווה החברתית) – התרבות ממנה בא, סוציאליזציה חברתית, החברה בה גדל הפרט.

3) גורמים משתנים – האירועים שהשפיעו על הפרט לאורח חייו (למשל – הרצל החליט לתרום לקידום מדינה יהודית כי ראה את משפט דרייפוס; או אדם שהלך לפוליטיקה בגלל רצח רבין) – גם כאן יש קשר לנסיגות חיים.

מאמר ד': יורם פרי, "הדמוקרטיה – עקרונות ומאפיינים". המאמר בוחן את המשפט שטוען שדמוקרטיה היא "שלטון של העם, ע"י העם ולמען העם". משפט זה הוא אחד המשפטים המרכזיים בנאום של הנשיא האמריקני אברהם לינקולן (שמופיע בעמוד 65 בספר). זהו נאום מפורסם מאוד, הקרוי "נאום גטיסברג", מפני שהנשיא נשא אותו בתום מלחמת האזרחים האמריקנית (המלחמה בין הצפון לדרום), מלחמה שהגדירה מחדש את המאפיינים ואת הערכים החשובים ביותר של הדמוקרטיה האמריקנית, ובפרט – בזכותה התבטלה העבדות בארצות-הברית.

מאמר זה מציג בעצם שתי גישות על מהות הדמוקרטיה: הגישה הקלאסית (אותה המאמר מבקר) והגישה הליברלית (אותה המאמר מקדם). למאמר שני חלקים: בחלק הראשון הוא מציג את הגדרת הדמוקרטיה של לינקולן כפי שמקובל להציג אותה (הגישה הקלאסית), ומבקר אותה. ובחלק השני המאמר מציג אופן ניתוח שונה לאותו משפט של לינקולן (ע"פ הגישה הליברלית), ודרכו הוא מציג את האופן בו צריכה הדמוקרטיה להתקיים לדעתו. כלומר, הגישה של כותב המאמר, פרי, היא גישה אידיאלית – איך צריכה דמוקרטיה להתנהל.

הדמוקרטיה היא משטר הרואה את העם כמקור לסמכות השלטון. אולם, עלינו להבין מה משמעות העניין. ההגדרה הברורה ביותר לדמוקרטיה היא ההגדרה של לינקולן "שלטון העם, ע"י העם ולמען העם". לפי הגדרה זו של לינקולן, לדמוקרטיה יש 3 מאפיינים:

1) שלטון העם – העם הוא מקור הסמכות, הוא זה שנותן לגיטימציה לשלטון.
2) ע"י העם – הציבור משתתף ישירות בשלטון. זוהי דמוקרטיה ישירה, התפיסה שהיתה נהוגה ביוון העתיקה, במאה החמישית לפני הספירה. מה שהיה נהוג הוא, שאזרחי אתונה היו מתאספים לימים שלמים, מבוקר עד

לילה, שומעים נאומים ומצביעים על כל החלטה. אולם, כדי שזה יתאפשר, היה מישהו שהיה צריך לעשות את כל עבודות הבית ולדאוג לילדים – הרי האזרחים היו בישיבות כל היום. יש לציין, שבאתונה אזרחים היו רק גברים אתונאיים בני 18 ומעלה. נשים, ילדים ועבדים לא נחשבו לאזרחים, ולכן לא השתתפו באמת בשלטון. וכך יצא, שהנשים והעבדים עשו את כל עבודות הבית וטיפלו בילדים. לא לכל תושבי אתונה היו זכויות שוות.

בימינו כמובן שאין זה כך. כיום בדמוקרטיה כמעט כל היושבים בה הם אזרחי המדינה (חוץ מעובדים זרים, תיירים, עובדי שגרירות). ולכן מונהגת דמוקרטיה עקיפה: העם בוחר את מנהיגיו בבחירות דמוקרטיות, ואלו האנשים שהמקצוע שלהם, התפקיד שלהם, לקבל את ההחלטות בשביל העם.

אז בעצם, לפי פרי, המושג "ע"י העם" לא נכון. בדמוקרטיה הישירה אמנם כל האזרחים היו מעורבים בקבלת ההחלטות, אבל הם לא באמת היו כל העם, אלא רק גברים בני 18 ומעלה, ללא נשים ועבדים. ואילו היום, בוודאי שהעם לא שולט, כי רק מקבלי ההחלטות הם המחליטים. ראינו כבר במאמר של דאהל, שבדמוקרטיה העקיפה של ימינו, אחוז המעורבים בשלטון הוא פחות מ-20%. לכן, דמוקרטיה עקיפה היא בוודאי לא שלטון ע"י העם, כי העם כמעט לא מעורב.

3) שלטון למען העם – פרי טוען שלא נכון לחשוב שהשלטון פועל באמת לטובת הציבור/העם כולו. וזאת משני טעמים:

א) מהו "עם"? האם אפשר להגדיר את העם כישות אחת, או כאדם אחד בעל רצונות מאוד מסוימים. פרי טוען שלא. בעם ישנן קבוצות שונות, בעלות רצונות שונים, וישנם בני אדם שונים בעלי רצונות וצרכים שונים. ישנם ניגודי אינטרסים בין בני העם.

ב) המשך של הסעיף הקודם – יש בעיה למצוא אינטרסים כלליים משותפים לכל בני העם. כאן, מזכיר המחבר את ההוגה הצרפתי ז'ן ז'ק רוסו, שעוד נדבר עליו. רוסו הבחין בין שני מושגים, "רצון הכללי" ו"הרצון הכללי".

"רצון הכללי" – אם ניקח את כלל רצונות העם ונחבר אותם, נראה שרצונות מסוימים "מופחתים" אחד ע"י השני (למשל, אם אני בעד התנחלות ואזרח אחר בעד פינוי כל ההתנחלויות, הרצונות שלנו סותרים ו"מתקזזים"), וכך נותרים רק הרצונות המשותפים לנו, פחות או יותר. לפי פרי, זה מה שדמוקרטיה צריכה לשאוף אליו. רצון הכלל הוא מושג מאוד אגואיסטי – כלומר, אנו מחברים את הרצונות הפרטיים שלנו, האזרחים.

המשטר הדמוקרטי הוא משטר שמקדם, למעשה, רצונות חלקיים של העם. כיוון שאי אפשר לקדם את רצונות כולם, המדינה תקדם רצונות מסוימים, חלקיים, בהתאם לרוב שיושב בקואליציה באותו זמן. קואליציה דמוקרטית מורכבת מגורמים שונים המייצגים קבוצות שונות. אחת לכמה שנים מתחלפת הקואליציה לאחר בחירות, וכך הרצונות החלקיים המקודמים ע"י הממשלה משתנים.

פרי מזהיר מהשימוש שעושים אנשים לא דמוקרטיים במושג "הרצון הכללי" של רוסו. רוסו התכוון במושג זה לכך שיש איזשהו טוב כללי מסוים שכל החברה שואפת אליו ורוצה אותו (למשל, כולם רוצים שלום), ואליו עלינו לשאוף. לדעת רוסו, החברה צריכה לשאוף לאותו טוב כללי, כי "רצון הכללי" הוא מושג שיש בו יותר מדי בעיות, והוא יוצר סכסוכים, מכיוון שהוא אגואיסטי: האזרחים חושבים על עצמם, ולפי זה פועלים. "הרצון הכללי", לעומת זאת, לפי רוסו, הוא מושג אלטרואיסטי (מושג שמכיל בתוכו את טובת הכלל). הוא הרצון הנעלה שלנו האזרחים, והוא מביא בחשבון את טובת כולם.

לפי פרי, "הרצון הכללי" הוא מושג מסוכן מאוד שאסור להשתמש בו, כיוון שאי אפשר להגדיר רצון כללי (מה זאת אומרת "כולם רוצים שלום"? זה ברור. הבעיה היא שלכל אחד יש דעה אחרת על מה הוא השלום הרצוי ועל הדרך להשיג אותו). לפי פרי, במשטרים לא דמוקרטיים, המנהיג תמיד השתמש במושג "הרצון הכללי", כאשר הוא טען שהוא יודע יותר טוב מכולם מה העם רוצה ומה העם צריך. ואז הוא עשה מה שהוא רוצה. לפי פרי, זהו מצב שעלינו להימנע ממנו, כי כאמור - העקרון המרכזי בדמוקרטיה הוא שהעם הוא מקור הסמכות לשלטון.

מה שעשינו עד כה הוא להראות למה שלוש הנקודות של לינקולן לא עומדות במבחן המציאות, לפחות על-פי הפירוש המקובל להן. כעת, ינסה פרי להסביר מהו הפירוש הנכון לאמירות של לינקולן, ויציג אלו הנחות עומדות בבסיס התפיסה הדמוקרטית.

פרי מסכים, שהדמוקרטיה היא משטר הרואה בעם את מקור הסמכות לשלטון. כל שלטון חייב מקור לגיטימציה להישען עליו. יש משטרים בהם מקור הלגיטימציה הוא האל (השלטון של עם ישראל בארץ כנען בימי התנ"כ, למשל); במשטרים אחרים המקור הוא מסורת (למשל באנגליה של ימי

הביניים – המלך תמיד היה בן של המלך שלפניו); במשטרים דמוקרטיים המקור לסמכות הוא העם, שבוחר את מנהיגיו בבחירות מסודרות לפי כללים מוסכמים אחת לכמה שנים. (מקורות נוספים ללגיטימציה שלטונית הם כריזמה – מנהיג שמושך אחריו קהל; ואידיאולוגיה – למשל בברית-המועצות שלטו המנהיגים על סמך תאוריה מהפכנית של קומוניזם, שהם טענו שהם מייצגים).

אם העם הוא מקור הסמכות, נובעים מכך ארבעה עקרונות דמוקרטיים: (1) ביקורת – השליט חייב למסור דין וחשבון לנשלט על כל החוקים והמעשים שנעשים בשמו. יש פה גם ביקורת תקופתית (אחת לכמה שנים ישנן בחירות, בהן מחליט הבוחר אם הוא רוצה להמשיך ולתת לאותם אנשים סמכות לשלטו או להחליף אותם) וביקורת שוטפת (עיתונות, מבקר המדינה, טלוויזיה, בית המשפט וכו', שמבקרים את השלטון מדי יום).

(2) היחיד עומד במרכז התפיסה הדמוקרטית – לכל אדם יש כבוד מינמלי מסוים שהוא נולד איתו, כיוון שיש לו את היכולת לנהל את חייו בעצמו באופן עצמאי רציונלי (רציונליות – היכולת להתאים לרצונות ולצרכים שלי את הדרכים המהירות והיעילות ביותר להשיג אותן. אני אסע מירושלים לים המלח דרך כביש הגבעה הצרפתית ולא דרך אילת...). המדינה צריכה לאפשר לאדם לממש את זכויותיו ורצונותיו בדרכו.

(3) זכויות אדם – נובעות מנקודה 2. לכל אדם מגיעות זכויות. זכויות האדם הן טבעיות, כלומר האדם נולד איתן. לכל אדם יש זכות טבעית – זכות שהוא נולד איתה – לשמור על בטחונו, חייו, רכושו, לקיים את מנהגי דתו, מצפונו, וכו'.

(4) זכויות מיעוטים – המדינה צריכה לשמור גם על זכויותיהן של קבוצות מיעוט במדינה. הכוונה כאן גם למיעוט פוליטי (האופוזיציה) וגם למיעוט לאומי-אתני-חברתי (קבוצות שאינן שייכות לרוב הלאומי של המדינה).

הפירוש שנתן פרי, וגם רבים אחרים, לעקרון הרוב, הוא שעקרון זה המתבטא בבחירות הדמוקרטיות, הוא זה שקובע למעשה מי יעמוד בראש המערכת הפוליטית. המיעוט יכול להפוך לרוב בעקבות שינוי בהיערכות הכוחות הפוליטיים. בד בבד עם קבלת עקרון הרוב, הדמוקרטיה מגנה גם על זכות המיעוט החברתי-לאומי לפעול ולהביע את דעותיו ולמנוע בכך את "עריצות הרוב". גם מניעת המונופול על השלטון מאלו שמצויים כרגע בעמדות כוח שלטוניות, תוך כדי הבטחת חילופי השלטון בדרך לא אלימה, הם חלק מהמציאות הדמוקרטית המודרנית.

אם כן, הדמוקרטיה היא מערכת של הסדרים שלטוניים, שהלגיטימציה שלה נובעת מהעם עצמו. מערכת הסדרים זו מהווה את הביטוי הפורמלי לשלטון החוק ולדמוקרטיה.

אולם הדמוקרטיה לא יכולה להתקיים ללא ההיבט המהותי של שלטון החוק – כלומר, ההיבט של תרבות פוליטית דמוקרטית, אורח חיים דמוקרטי המכבד את זכויותיהם של כל בני-האדם המצויים במדינה. יכולה, למשל, להיות מדינה שיש בה חוקים מאוד "דמוקרטיים" המכבדים זכויות אדם, אבל בפועל תיפגענה בה זכויות המיעוטים. זו תהיה דמוקרטיה פורמלית בלבד, "על הנייר", ולא דמוקרטיה מהותית – כי התרבות הפוליטית שבה לא תאפשר למיעוט באמת לנהל את חיו בצורה הגונה והוגנת.

הבעיה עם ההגדרה של לינקולן היא, שההגדרה כפי שהיא נראית במבט ראשון מבליטה רק את ההיבט הפורמלי של השלטון (ע"י העם, למען העם), ואין בה ביטוי לארבעת המאפיינים שצוינו כאן. הגדרתו של לינקולן בעצם מבליטה את תפקידו של העם כמקור הסמכות, וזהו. אך כפי שראינו, זה לא מספיק.

פרי מציע כאן הגדרה אחרת לדמוקרטיה – הדמוקרטיה היא צורת ממשך שבה רוב בני האדם משפיעים ברוב התחומים על גורלם. זו הגדרה טובה יותר, כיוון שהיא כוללת בתוכה את ההשפעה שיש לאזרחים על חייהם- גם השפעה במובן של ניהול חייהם כרצונם (היכולת לבחור איפה לגור, היכן לעבוד, וכו'), וגם במובן של היכולת הפוליטית - להעביר ביקורת על השלטון (הרי השלטון משפיע על חיי), להיות מעורב בשלטון, וכדומה.

משטרים ופוליטיקה: משטרים דמוקרטיים

הפרק עוסק בהגדרות קלסיות של דמוקרטיה והגדרות חדשניות של דמוקרטיה. נציג חמש גישות שונות לגבי השאלה מהו האופי האמיתי משטרים דמוקרטיים: הגישה הקלאסית, הגישה הליברלית, הגישה האליטרית, הגישה הפלורליסטית והגישה ההשתתפותית.

התפיסה הקלאסית רואה בדמוקרטיה את שלטון העם. אמנם, הגישה הזו התקיימה כבר במאה החמישית לפני הספירה, ביוון העתיקה, אך היא התפתחה במאה ה-19, כאשר הבינו שיש איתה בעיה. הבעיה היא, ששלטון העם במאה החמישית לפני הספירה התאפשר כאשר העם היה רק חלק קטן מהאוכלוסיה (גברים מעל גיל 18 בלבד, ללא נשים, ילדים ועבדים – סך הכל כ-5000 איש בלבד). למעשה, כדי לאפשר את קיומו של משטר שבו האזרחים באמת קובעים, היה צורך שתהיה קבוצה גדולה של מי שמשרת את אותם אזרחים, מטפל בצרכי הבית ועובד בעבודות שאינן קשורות לעבודה למען המדינה. כך, הנשים והעבדים הכינו אוכל, טיפלו בילדים ובבית, ובכך איפשרו לגברים לתפקד כאזרחים.

הגישה, כאמור, התפתחה במאה ה-19, כיוון שבזמן זה התפתחה התפיסה שכל מי שהוא בן 18 ומעלה מסוגל להיות אזרח. אבל אי-אפשר שכל האזרחים יהיו עסוקים כל היום בעסקי המדינה, כיוון שהם אנשים עובדים וצריכים לדאוג לביתם ולמשפחתם (בישראל, למשל, יש כ-5 מיליון מצביעים לכנסת היום). לכן, במקום משטר ישיר (האזרחים מעורבים כל יום בענייני המדינה ומקבלים את ההחלטות בעצמם), כעת המשטר יתפקד כממשל של נציגים (האזרחים בוחרים נציגים שלהם, שהם ישבו בפרלמנט ויקבלו את ההחלטות בשמם ומטעמם). ממשל של נציגים אמור לשרת את האינטרסים המשותפים של אזרחי המדינה, ואם אין הנבחר מייצג אינטרסים אלה, אפשר להדיחו.

התפיסה הליברלית התפתחה כביקורת על הגישה הקלאסית. ראינו את מקורות הגישה במאמרו של פרי: בעוד שהגישה הקלאסית מדגישה את עקרון שלטון העם, הגישה הליברלית מדגישה את זכויות הפרט וחירויותיו. כפי שראינו אצל פרי, יש בעיה עם ההגדרה הקלאסית של "שלטון העם" בלבד, שכן היא מדגישה את הצד הפורמלי של הדמוקרטיה, ואין בה עיסוק בצד המהותי של הדמוקרטיה – של משמעותה של הדמוקרטיה כדרך חיים ואידיאל.

לכן, הגישה הליברלית מרחיבה צד זה של הדמוקרטיה: היא דוגלת בממשל מוגבל (ע"י הפרדת רשויות, ביקורת על המדינה וכו') וביזורי (סמכויות המדינה מחולקות בין רשויות שונות, וישנם מוקדי כוח שונים בחברה ובמדינה- כמו שנראה בהמשך, בגישות הפלורליסטית והשתתפותית). הגישה תומכת בדמוקרטיה ייצוגית ובשוויון חוקי ופוליטי. התפיסה הליברלית רואה קשר ישיר בין ריבוי של מוקדי עוצמה, דעות, חברה אזרחית וארגונים וולונטריים לבין דמוקרטיה אמיתית.

לעומת זאת, ישנה התפיסה הרדיקלית, כמו שנראה אותה בהמשך בגישה האליטרית, שמדגישה את ה"קולקטיבי", ואת "הרצון הכללי". גישה זו מנוגדת לגישה הדמוקרטית הליברלית, שדוגלת בדמוקרטיה כמייצגת "רצון הכלל".

"רצון הכלל"- הוא חיבור של רצונות כל אזרחי המדינה. בני המדינה מחברים ומחסרים ביניהם את כלל הרצונות, וכך מתקבלים סך הרצונות האינדיבידואליים. זה מושג מרכזי בדמוקרטיה הליברלית (כפי שראינו אצל פרי), שטוענת שדמוקרטיה היא בעצם יישום של רצונות חלקיים. ה"רצון הכללי" הוא מושג בעייתי - כי מי באמת יודע אילו רצונות משותפים לכולם? הרצון הכללי מייצג את הרעיונות המרכזיים ביותר, הבסיסיים ביותר, המשותפים לכל האזרחים (רצון אלטרואיסטי - טובת הכלל). מנהיגים טוטליטריים השתמשו במושג הזה כדי לטעון שהם יודעים מה העם באמת רוצה. כך הגישה מדגישה גם את החשיבות של האלמנט החברתי-כלכלי, לפעמים על חשבון חירויות וזכויות פוליטיות.

אפשר לומר באופן כללי, שבמאה העשרים התפתחו הסכמות בכמה נושאי מפתח בין כל התומכים בדמוקרטיה: הכול מסכימים על זכות בחירה כללית (כולם יכולים להצביע ולבחור את היושבים בפרלמנט. האליטרים יטענו שאנו בוחרים את מי שישלוט בנו, הליברלים, הפלורליסטיים והשתתפותיים יטענו שאנו בוחרים את מי שייצג אותנו), על שוויון בפני החוק, על חירויות הפרט ועל חובת המדינה להבטיח רמת חיים מינימלית (בתחום מדינת הרווחה, למשל).

מאמר ה': מאמרו של ג'וזף שומפטר, "תיאוריה אחרת על דמוקרטיה". בניגוד למאמר של פרי, שנוקט בגישה אידיאלית, גישתו של שומפטר היא ריאלית - כלומר, הוא מציג א המציאות כמו שהיא.

שומפטר מציג ומבקר את התיאוריה הקלאסית של הדמוקרטיה: האדם הוא יצור רציונלי. זאת אומרת, שיש לו שכל, ובעזרת השכל הוא יכול לתכנן ולנהל את החיים שלו כמו שהוא רוצה. אם האדם הוא יצור רציונלי, המדינה צריכה לתת לו את התנאים הכי טובים בכדי שיוכל לנהל את החיים שלו לפי רצונו. המדינה צריכה לאפשר לו לחיות בבטחון, שיהיה לו קניין (רכוש) משלו, וכו'. שומפטר לא מקבל את התיאוריה הקלאסית של הדמוקרטיה. הוא מציג הגדרה אחרת לדמוקרטיה (ע' 70 בספר): "המשטר הדמוקרטי הוא הסדר מוסדי לשם השגת הכרעות פוליטיות, שבו נמסרת ליחידים סמכות של הכרעה תוך מאבק של תחרות על קולות העם".

כלומר, לפי שומפטר, דמוקרטיה היא לא ערך שצריך לשאוף אליו, ולא שלטון של העם באמצעות הנציגים שלו, אלא מנגנון פרוצדורלי- כלומר, דמוקרטיה היא בסך-הכל הפרוצדורה, התהליך, שבאמצעותו אנחנו בוחרים מנהיגים שישלטו עלינו ויחליטו החלטות בשבילנו. שומפטר מציג את הגישה האליטרית של הדמוקרטיה. הגישה הזו שוללת את הגישה הקלאסית. היא אומרת, שלא נכון שהאדם בוחר לו נציגים שמבצעים את הרצונות שלו, אלא בעצם הדמוקרטיה היא סך הכל פרוצדורה (תהליך) שבו העם בוחר מי ישלוט בו, והמתחרים על השליטה מנסים לשכנע את האנשים להצביע בשבילם. לאחר הבחירות, האדם לא כל-כך משפיע, אלא השליטים קובעים בשבילו. למרות כל זאת, צריך לזכור שהגישה האליטרית היא בכל-זאת גישה דמוקרטית (גישה שמאמינה בזכויות של האדם). התפיסה האליטרית של הדמוקרטיה, ששומפטר הוא מייצגה, טוענת שבמדינה צריכות לשלוט אליטות, שיכוונו את החברה טוב יותר ומנהיגים טובים המקבלים את ההחלטות. מבחינה ערכית התפיסה טוענת שצריכה להיות מעורבות מעטה וקטנה ביותר של האזרחים בפוליטיקה. זאת, מכיוון שהאליטרים חושבים שאין הרבה חשיבות לשיקול הדעת התבוני של האדם (האדם אינו רציונלי מטבעו), ומדגישים את נטיותיו להיות נשלט ולקבל עליו מרות.

יתרונות ההגדרה של שומפטר, לפי דבריו שלו:

1) היא מספקת קריטריון (אמצעי) יעיל להבחנה בין משטר שהוא דמוקרטי למשטר שהוא לא דמוקרטי, מכיוון שהיא שמה דגש על הפרוצדורה – תהליך קבלת ההחלטות. ברור שמשטר לא דמוקרטי אינו עובד על פי הפרוצדורות הדמוקרטיות. הוא לא פועל על פי "רצון העם", אלא על פי רצון המנהיג.

2) ההגדרה מדגישה את תפקידה הדומיננטי של המנהיגות – המנהיג מקבל את ההחלטות החשובות בדמוקרטיה, ולא העם. ההגדרה הקלאסית מייחסת יותר מדי חשיבות לעם, ופה טעותה.

3) ההגדרה מניחה שקיימים אינטארסיים חלקיים ופרטיקולריים (אינטרסים של קבוצות שונות בחברה. ישנן דעות שונות, שלא מתחשבות בצרכי ורצונות כלל האזרחים, אלא רק בצרכי קבוצות שונות).

4) ההגדרה טוענת שהתחרות הפוליטית על השלטון מתקיימת רק בתקופת הבחירות. כמובן, שישנם עוד מאבקים לאורך שנות שלטונו של כל ממשל (ישנן קבוצות אינטרס, ישנה עיתונות, ארגונים וולונטריים, מוסדות ביקורת שפועלים, וכו'), אבל הגישה האליטרית רואה את כל המאבקים הללו כמשניים. התחרות הפוליטית המהותית, זו שבה באמת נקבע מי ישלוט, היא הבחירות החופשיות, שבהן מועמדים לשלטון מבקשים מהעם לבחור בהם כשליטים. זו מהותה של השיטה הדמוקרטית.

5) ההגדרה מבהירה את הקשר בין דמוקרטיה לחירות אישית. לפי שומפטר, גם בדמוקרטיה תיתכן פגיעה בחירות האישית. נכון, בדמוקרטיה ישנו חופש בחירה, חופש הבעת דיעה, חופש עיתונות, חופש הפגנה – כל אותם חופשים שהכרחיים כדי שתתקיימנה בחירות חופשיות, אבל – הפרט כפוף לחוק, הוא אינו יכול לעשות כל מה שהוא רוצה.

זאת, בניגוד להגדרה הקלאסית שטוענת שהאזרח הוא חופשי מכיוון שהמשטר הדמוקרטי שומר על חירות הפרט וזהו למעשה תפקידו המרכזי – לאפשר לאדם לחיות את חייו כרצונו. (יש לציין שהתפיסה הזאת של שומפטר היא לא מדויקת. גם הגישה הקלאסית תטען שהאדם מוגבל במסגרת המדינה).

6) ההגדרה מדגישה לא רק את היכולת של הפרט לבחור לשלטון את מי שהוא רוצה, אלא גם שיש לו את היכולת להפיל ממשלות שלא מוצאות חן בעיניו. בפרט, אם הממשלה שעכשיו בשלטון לא נראית לי, בבחירות הבאות אני יכול לבחור אנשים אחרים.

7) הגישה האליטרית טוענת שקהל הבוחרים הוא פלורליסטי (יש בין הבוחרים אנשים שונים ביותר אחד מהשני, עם דעות שונות ולפעמים גם הפוכות). גישה זו סותרת את התפיסה של הדמוקרטיה הקלאסית כאילו יש "רצון הכללי"/"רצון העם". לפי הגישה האליטרית, הדמוקרטיה היא בעצם מימוש של רצונות חלקיים של קבוצות שונות – קבוצות שונות מיוצגות

בשלטון, ובכל ממשל חדש מתבצעים הרצונות של הקבוצות שנמצאות באותו זמן בשלטון.

מאמר ו': בנימין נויברגר, "דמוקרטיה פלורליסטית ודמוקרטיה השתתפותית".

נויברגר מתאר התפתחות היסטורית של התפיסות הדמוקרטיות: במאות ה-18-19 התפתחה הגישה של דמוקרטיה קלאסית, ובה כמה גורמים מרכזיים: ראשית, האדם נתפס כרציונלי.

בתחילת המאה ה-20 צמחו באירופה משטרים לא דמוקרטיים, שהיו טוטליטריים (שלטו על החיים של האזרחים בכל התחומים: חינוך, כלכלה, בריאות, וכו'). הגישה טוענת שהאדם אינו רציונלי, שהוא אינו יכול לקבוע לבד את חייו וגורלו. בעקבות כך, התפתחה הגישה האליטרית של הדמוקרטיה.

לאחר מלחמת העולם השנייה התפתחה הגישה הפלורליסטית. גם גישה זו לא מקבלת את ההנחה שהאדם רציונלי. התפיסה הפלורליסטית מדגישה את החשיבות של תחרות חופשית בין קבוצות שונות, תחרות המונעת מונופול (בעלות בלעדית) של קבוצה אחת או השתלטות שלה על המערכת הפוליטית כולה. ההנחות הבסיסיות של התפיסה הפלורליסטית מטילות ספק בתבונת הפרט כבודד במערכת הפוליטית. היא טוענת שלכל פרט יש נאמנויות לקבוצות מתחומים שונים (כיוון שיש לו תחומי עניין שונים, תחומי עיסוק שונים), והוא נוהג על פי נאמנויותיו לקבוצה ולמטרותיה ולא דווקא לטובתו כפרט (יש לזכור, למרות זאת, שהפרט נמצא בקבוצה כיוון שהיא מייצגת חלק ממטרותיו בתחום חיים מסוים).

הגישה טוענת שרצונותיהם של האזרחים יתממשו בצורה הטובה ביותר אם האזרחים יתכנסו לקבוצות אינטרס (קבוצות שמייצגות את הרצונות המשותפים לאנשים). זאת אומרת, המדינה תתנהל בצורה הכי טובה אם היא תאפשר משא-ומתן בין קבוצות חברתיות שונות, שיש להן אינטרסים שונים. מכיוון שהאדם משתייך למספר קבוצות חברתיות, המשא-ומתן בין הקבוצות על עמדות הכוח בחברה ישקף בצורה הטובה ביותר את כלל הצרכים בחברה.

יש כאלו שמבקרים את התפיסה, וטוענים שהגישה הפלורליסטית מדברת בעצם על שיתוף פעולה בין האליטות. שיתוף פעולה כזה יתרום ליציבות

המשטר הדמוקרטי, לדעתם, כיוון שהוא יוצר מחויבות חזקה של כל האליטות למסגרות החברתיות והמדיניות המשותפות. לאליטות, בנוסף, יש מודעות למחיר של חוסר שיתוף פעולה ביניהן, כמו פירוק המדינה או מלחמת אחים, ולכן ישתדלו שלא להגיע למצב שכזה.

הגישה ההשתתפותית חוזרת לטענה הקלאסית של הדמוקרטיה, שהאדם הוא רציונלי. התפיסה של הדמוקרטיה ההשתתפותית היא קודם כל ביקורת על הגישה האליטרית והגישה הפלורליסטית של הדמוקרטיה:

לדעת הדוגלים בתפיסה ההשתתפותית, הגישה האליטרית מבטלת את העקרונות של הדמוקרטיה, כלומר לא מקבלים את שיקול הדעת והתבונה של הפרט. לעומת בעלי הגישה האליטרית, התפיסה ההשתתפותית גורסת שהפרט הוא בעל שיקול דעת ותבונה, ויש מקום להשתתפות רחבה שלו בהחלטות על גורלו.

הגישה ההשתתפותית דוחה גם את הגישה הפלורליסטית של הדמוקרטיה, משום שלטענתה, אותו פלורליזם משמש כמסווה (תחפושת) לשלטון של קבוצות לחץ וקבוצות של עילית פוליטית, ואין בו מקום להשתתפות של רוב האזרחים בקביעת גורלם. קבוצות הלחץ החזקות הן אלו שקובעות מה יהיה, ולא האזרחים (למשל, חברת החשמל, מייקרוסופט, עשירים כמו שרי אריסון, וכו').

לכן, הדמוקרטיה ההשתתפותית טוענת שצריכה להיות מעורבות גבוהה של האזרח בכל שכבות האוכלוסייה, כל הזמן, ובקבוצות קטנות ורבות ככל האפשר.

נויברגר מזכיר במאמר את החוקרים אלמונד ו-ורבה, שטענו שהאזרחים אדישים (ראינו את הטענה הזו גם במאמר של דאהל). הם ערכו מחקרים רבים, והם טוענים שמי שמעורב בחיים הפוליטיים הם רק אנשים מהאליטות, כי אלו האנשים שהכי מבינים והכי מודעים לפוליטיקה ולמבנה של המוסדות הפוליטיים (רק הם מבינים "איך זה עובד באמת"). אלמונד ו-ורבה טוענים שככה המצב צריך גם להישאר - זאת אומרת, שרק מי שמבין צריך להשתתף בתהליך הפוליטי (כלומר, כולם צריכים ללכת להצביע. אבל רק אנשים שמבינים ויודעים צריכים להשתתף בתהליכים האחרים של המעורבות הפוליטית - ביקורת, כתיבה בעיתונים, הפגנות, וכו').

אלו שמאמינים בגישה ההשתתפותית לוקחים את התוצאות של המחקר של אלמונד ו-ורבה, אבל המסקנות שלהם הפוכות: רק אם בני-אדם ישתתפו באופן פעיל בחיים הפוליטיים (ולא רק יצביעו בבחירות פעם בכמה שנים), המדינה תהיה דמוקרטית באמת.

מדוע? כיוון שאם בני-אדם ירצו באמת להשתתף בהליך הפוליטי, הם ילמדו יותר איך הפוליטיקה עובדת, יבינו את הדברים- וישפיעו על החיים הפוליטיים. לדעתם, אנחנו צריכים לעודד השתתפות של אנשים בפוליטיקה, כי ככל שיותר אנשים ירצו להשתתף, כך יותר אנשים ילמדו וישכילו, והחברה תגדל, תתפתח ותייצג בצורה טובה יותר את האזרחים שלה.

ישנה גישה משותפת לשתי הגישות האחרונות, והיא נקראת גישה פלורליסטית-השתתפותית. הגישה שואלת, איך אנשים משתתפים בחיים הפוליטיים? אנשים באופן טבעי חברים בכל-מיני קבוצות וארגונים: ועד הבית, ועד-הורים בבית-ספר, מפלגה, ועד עובדים במפעל, חוגי-בית, וכו'. לפי הגישה הזו, האנשים צריכים להיות פעילים בתחום חייהם הפרטיים, ובאופן טבעי, לאחר זמן, ההשפעה באותם ארגונים מסוימים תהפוך גם להשפעה בתחומים אזוריים ובתחומים הכלל-ארציים. השפעה של אדם במישור האישי-פרטי תתגבר ותגדל להיות השפעה כלל-ציבורית, וכך, ההתאחדות של אנשים בקבוצות השפעה, בשילוב עם השתתפות פעילה באותן קבוצות, תביא להשפעה על הפוליטיקה והחיים הפוליטיים ברמה הכלל-ארצית.

לסיכום חלק זה, הגישה הקלאסית והגישה ההשתתפותית מסתכלות על המשטר הדמוקרטי מנקודת מבט נורמטיבית (זאת אומרת, איך המשטר הזה צריך להיראות, איך ראוי שהוא ייראה), ואילו הגישות האליטריות והפלורליסטיות מסתכלות על הדמוקרטיה מנקודת מבט ריאלית (כלומר, הן מציגות איך לדעתן המשטר הדמוקרטי פועל באמת, במציאות), והן לא שואלות איך ראוי למשטר כזה להיות ולהתנהג.

מאמר ז': "דמוקרטיה יציבות ולא יציבות" של בנימין נויברגר בוחן באילו תנאים הדמוקרטיה הן יציבות ובאילו לא, והוא בוחן לשם כך מקרים היסטוריים.

דמוקרטיה יציבה היא דמוקרטיה שמתקיימים בה שני תנאים:
1) שהדמוקרטיה מתקיימת (שורדת) תקופה ארוכה ומתמשכת, ו-

2) שהוכיחה לאורך הזמן שיש לה יכולת לעמוד במשברים קשים ולהתמודד איתם בצורה טובה.

לדוגמא, קיימות דמוקרטיות יציבות (כמו ארצות הברית, בריטניה, קנדה ועוד). אלו הן דמוקרטיות שקיימות הרבה שנים, וגם התמודדו עם משברים לא מעטים – כמו מלחמות, משברים כלכליים, וכו'. לעומתן, קיימות דמוקרטיות לא יציבות שקרסו בעבר הלא רחוק (איטליה, ספרד, ארגנטינה ועוד), בעקבות מלחמות, משברים כלכליים, וכו'. אלו הן דמוקרטיות שלא היו קיימות זמן רב כדמוקרטיות לפני שקרסו. כלומר, כדי שדמוקרטיה תהיה יציבה היא צריכה להתקיים זמן רב (כך אנשים שחיים בה יכולים לפתח מודעות דמוקרטית, להבין את ערכי הדמוקרטיה ולחיות על פיהן. ככל שהדמוקרטיה קיימת יותר שנים, כך היא יותר מתייצבת. כך גם ככל שהיא שורדת יותר משברים ועומדת בהם בהצלחה.

אלו תנאים מסבירים מידת יציבות של משטרים דמוקרטיים? דמוקרטיה יכולה להפוך ליציבה או ללא יציבה בהשפעת שמונה גורמים שונים (חברתיים, כלכליים, פוליטיים ועוד):

1) משטר לגיטימי – כדי שישרוד המשטר, רוב האוכלוסיה חייב לקבל אותו כמשטר שראוי שייצג אותה, וכן על האוכלוסיה להסכים עם הערכים שהמשטר הזה מייצג. למשל, הממשלות הדמוקרטיות באיטליה של שנות העשרה של המאה הקודמת נפלו כל כמה חודשים, כיוון שלא היתה הסכמה על האופן שבו היא צריכה להתנהל. כך, עלה לשלטון משטר פשיסטי בשנת 1922.

2) מבחן האפקטיביות – שלטון צריך להוכיח יעילות בפתרון משברים ובעיות העולים על סדר היום. כאשר משטר אינו אפקטיבי, עולה לפעמים הצורך ב"מנהיג חזק" שיעשה סדר ויפתור את הבעיות. למשל, בגרמניה הדמוקרטית של לפני מלחמת העולם הראשונה (רפובליקת ויימאר) היו בעיות כלכליות וחברתיות רבות, והיא לא הצליחה להתמודד עימן – וכך נפלה, ובמקומה באה גרמניה הנאצית בשנת 1933.

3) פיתוח כלכלי וחברתי – משטר דמוקרטי צריך להבטיח לאזרחיו רמת חיים מינימלית ומערכת חינוך נאותה, כיוון שאחרת תפרוצנה מהומות, אנשים יהיו מאוכזבים וירצו להחליף משטר. כמו כן, מערכת החינוך צריכה לחנך לערכים דמוקרטיים, לסובלנות וסבלנות.

4) קיטוב פוליטי-אידיאולוגי – ככל שהמרחק האידיאולוגי בין מפלגות רב יותר, חוסר ההסכמה רב יותר ויש יותר סיכוי לכך שאנשים ינסו להכריע סכסוכים בדרכים אלימות. דוגמא: רצח רבין. חוסר הסכמה וקיטוב פוליטי-אידיאולוגי רחב הובילו לפתרון בדרכים אלימות.

5) הסכמה לאומית רחבה – צריך להתקיים קונצנזוס לגבי כללי המשחק הדמוקרטיים הראויים. כלומר, יצירת הסכמה רחבה יפחית את האיום של שימוש באלימות לפתרון סכסוכים ויגדיל את היכולת של אוכלוסיית שונות לחיות ביחד.

6) שיתוף פעולה – המשך של סעיף קודם. כדי ליצור הסכמה רחבה, יש צורך בשיתוף פעולה בין קבוצות חברתיות ופוליטיות שונות, ובפרט בין האליטות המייצגות את הקבוצות הללו. כך בישראל, למשל, בשנות השמונים של המאה שעברה (1984-1990) היו ממשלות אחדות לאומית, שנבעו מהצורך לפתור משברים כלכליים קשים (משבר הבנקים, 1983; התכנית לייצוב המשק, 1985).

7) משימות ומשברים – המשטר נדרש לא רק לדעת לפתור סכסוכים באופן אפקטיבי (כפי שראינו בסעיף 2), אלא גם לדעת להתמודד בהצלחה עם עומס רב של משברים. ככל שעומס וכמות המשברים גדלים, כך גדל הסיכוי לקריסת המערכת כולה, ונפילת המשטר הדמוקרטי.

8) קיומם של ארגונים וולונטריים – בנוסף לקיומו של רובד פוליטי, צריכה להתקיים חברה אזרחית חזקה. כלומר, שכבה של אזרחים שאכפת להם ופועלים בתחומים שונים כדי לקדם את המדינה. ארגונים אלו מפזרים את הכוח והעוצמה הפוליטיים בין שכבות האוכלוסיה ומגבירים את הרצון של אנשים להשתתף ולתרום (בין אם פוליטית ובין אם אזרחית) – חיזוק הקשר בין הפרט למדינה ולחברה בה הוא חי

לסיכום, גורמים שונים משפיעים על חוזקה של דמוקרטיה: צורת וחזוק המשטר, יעילות השלטון בפתרון בעיות וביכולת לשלוט על הפעלת הכוח במדינה, רמת הפיתוח הכלכלי, ההשכלה, מידת ההסכמה הלאומית בשאלות יסוד, וכן נכונות האליטות לשיתוף פעולה ביניהן כדי לקדם את החברה.

תרבות פוליטית בישראל

החלק הבא עוסק בהכרת העקרונות והמאפיינים של הדמוקרטיה ושל תרבות פוליטית דמוקרטית, וכן במאפייני הדמוקרטיה בישראל. ישנם כשבעה נושאים שנעסוק בהם בפרק זה, :

1. מהי תרבות פוליטית דמוקרטית?; רקע היסטורי וגורמי יסוד בתרבות הפוליטית הישראלית.
2. מפלגות, מערכות מיון מפלגות; מפלגות בישראל.
3. מקומו של הצבא במשטרים דמוקרטיים; צבא ופוליטיקה בישראל.
4. המשטר במדינת ישראל: הדמוקרטיה הישראלית, קבוצות אינטרס, דת ומדינה.
4. תקשורת פוליטית בישראל.

כדאי לקרוא את המאמרים הבאים, כי יש בהם הרבה נתונים חשובים שאני לא מפרט פה. התקציר עוסק רק בנקודות המרכזיות של המאמרים.

מאמר ח': משה ליסק, "התרבות הפוליטית בישראל – המשכיות מול שינוי". בהמשך למאמרו של פרי על מאפייני הדמוקרטיה מהפרק הקודם, ומתוך מאמרו של ליסק, ננסה להגדיר מהי תרבות פוליטית: תרבות פוליטית דמוקרטית היא חלק מתרבותה הכללית של המדינה. לפי ליסק (ע' 218) תרבות פוליטית "...זה אותו חלק מהתרבות הכללית הקשור בעמדות ובאמונות פוליטיות...כאשר אנו מדברים על תרבות פוליטית אנו מתכוונים, למעשה, מצד אחד לכללים נורמטיביים המיועדים להסדיר מגזר (תחום) זה של חיינו, ומצד שני- לכללים ארגוניים המבקשים ליישם...כללים אלה".

לאחר הגדרת התרבות הפוליטית, עובר ליסק לתיאור התרבות הפוליטית הישראלית: ראשית, הוא מתאר את המאפיינים שלא השתנו לאורך השנים: (1) עם קום המדינה היו בה מפלגות רבות, שהתחלקו לארבעה גושים מרכזיים (סוציאליסטי, אזרחי, דתי ועדתי) המחלוקות בין הגושים היו על עניינים יומיומיים כמו יחסי עבודה בין עובדים למעסיקים, סיוע של המדינה לחקלאים, וכו'. סוג שני של מחלוקות היו על דברים בסיסיים כמו נושאי דת ותרבות, חוץ ובטחון.

לטענת המאמר, גם כיום (המאמר נכתב ב-1984) ניתן לראות את אותן סוגיות מרכזיות עומדות על סדר היום, וגם ניתן לראות כיום חלוקה די דומה של מחנות פוליטיים (כלומר, יש דמיון תוכני בין המחלוקות, ודמיון צורני בין המחלוקות).

2) בתחילתה, היתה התנועה הציונית תנועה מהפכנית (רצתה להקים מדינה חדשה, להרחיב את גבולות הטריטוריה (שטח) של המדינה היהודית, ליצור ולקדם כלכלה מסוג סוציאליסטי ולהביא לכאן עולים יהודים מכל העולם. לכן, היה כאן ריבוי של מוקדי כוח כלכליים ופוליטיים, מכל קצוות הקשת החברתית והפוליטית: קבוצות שלא הרגישו שייכות לקונצנזוס (כמו אצ"ל, לח"י, חרדים) הבדילו את עצמם מהכלל ולא פעלו במסגרות של מוסדות המדינה – כלומר, ישנם מוקדי כוח חוץ-פרלמנטריים – כלכליים, פוליטיים וחברתיים, שמשפיעים באופן קבוע על ההנהגה הפוליטית.

3) המשך של הנקודה הקודמת – בישראל מתקיימת פוליטיקה אידיאולוגית – פוליטיקה שמבוססת על התפיסות השונות של הקבוצות השונות בחברה הישראלית. תפיסות אלו יכולות לעתים להיות קיצוניות, ולהוביל למעשים קיצוניים (אלטלנה, רצח אמיל גרינצוויג, רצח רבין, פינוי עמונה...)

כעת עובר ליסק לדון בדברים שהשתנו לאורך השנים בתרבות הפוליטית הישראלית, והוא משווה בעיקר בין תקופת לפני קום המדינה, עם קום המדינה, לאחר 1967 (מלחמת יום כיפור), ושנות השמונים:

עם קום המדינה נוצר הקשר בין השסעים החברתיים לבין הפיצולים הפוליטיים (שסע ימין-שמאל (אידיאולוגי) מול שסע ספרדי-אשכנזי (עדתי), ועוד). נוצרה חפיפה רבה בין המפה המפלגתית למפה החברתית בישראל, מפני שהקהילות השונות באות מתרבויות פוליטיות שונות-אשכנזים מארצות אירופה הם לרוב המנהלים ופועלי צווארון לבן, מזרחים מארצות ערב הם לרוב פועלי נמל ועובדי צווארון שחור, וכו'.

לאחר קום המדינה, עם בואם של גלי העלייה הגדולים ורצונה של המערכת הפוליטית להיות ריכוזית, רוב המסגרות הפרטיות-אוטונומיות נעלמו מעצמן. אצ"ל ולח"י התאחדו עם צה"ל, החרדים קיבלו תקציבי מדינה, וכו'. האליטות הפוליטיות והחברתיות, שנהגו בעבר לגייס את חבריהן מאותן אוכלוסיות שכבר היו שייכות להם (למשל, מפא"י גייסה חברים מקרב הפועלים), החלו לגייס חברים גם מקרב העולים החדשים שבאו. מצד שני, ההבדלים התרבותיים רק גדול והחריפו, מאחר ועולמם התרבותי-פוליטי של העולים

מארצות ערב והאיסלאם היה שונה לחלוטין מאלו של עולי אירופה והותיקים בישראל. לכן, החפיפה בין השסעים השונים קטנה במידה רבה: מזרחים ואשכנזים הצביעו למפא"י, אך באו מקבוצות פוליטיות ומתרבויות פוליטיות וחברתיות שונות.

בעשורים האחרונים התרחשו בפוליטיקה הישראלית שינויים רבים: דעיכת האידיאולוגיה (בעיקר מאז 1967- קירבה בין ימין ושמאל פוליטי וכלכלי- הרוב תומכים בשוק חופשי משני צדי המפה, והרוב תומכי הגדלת ההתנחלויות), היווצרות קהל בוחרים נזיל (עובר באופן חופשי ממפלגה למפלגה, אין להם אידיאולוגיה קבועה- בין היתר בשל מה שקרה עם קום המדינה), אובדן הדומיננטיות של מפא"י (כבר לא מפלגת ציר, הליכוד עלתה לשלטון ב-77') ועוד. בצדם, נשארו גורמים קבועים בפוליטיקה הישראלית- ריבוי של מוקדי כוח חברתיים (ארגונים אזרחיים) ופוליטיים בעלי מידה של אוטונומיה (כלומר, לא בהכרח קשורים לשלטון). כלומר, הקשר בין שסעים חברתיים לבין פיצולים פוליטיים גדל מחדש, והתחדש כפי שהיה לפני קום המדינה, דבר שמגדיל את אי-היציבות הפוליטית הישראלית.

כלומר, מה שגרם להגברת ההתאמה בין המפה הפוליטית לחברתית הם, במידה רבה, חילופי אליטות – ירידת האליטות האשכנזיות של מפלגת העבודה, ועליית האליטות (שברובן גם היו אשכנזיות), של הליכוד.

מצד שני, כעת הגבולות של המחנות הפוליטיים גדלו, כי כיום לא מגיעים כמעט עולים חדשים, וכל מפלגה, פחות או יותר, יודעת לאיזה מחנה של אזרחים היא מדברת (להזכירם, המאמר נכתב ב-1984. מאז דברים רבים השתנו, הגיעה עלייה מברית-המועצות לשעבר, מאתיופיה. כיום המפלגות, לדעתי, פונות שוב לקבוצות חברתיות רבות והגבולות הפוליטיים מתעמעמים- נעשים לא ברורים. בנוסף, יש טשטוש בין ימין ושמאל, והחפיפה בין השסעים קטנה במידה מסוימת).

מאמר ט': גיורא גולדברג, "המערכת המפלגתית". המאמר עוסק בהגדרות שונות של מערכות מפלגתיות ברחבי העולם, ובעיקר במערכת המפלגתית שמציג סרטורי. מערכת מפלגתית פירושה האופן שבו מתחלקות המפלגות השונות על פני ציר המפלגות.

המערכת המפלגתית בישראל משתנה בהדרגה ממערכת של מפלגה דומיננטית בשנות ה-50 וה-60 למערכת דו-גושית או "פלורליסטית מקוטבת בשנות ה-80 וה-90.

מערכת של מפלגה דומיננטית פירושה קיומה של מערכת של מפלגות, כשבמרכז הציר הפוליטי עומדת מפלגה אחת, מפלגת ציר, שאי אפשר לקיים ממשלה בלעדיה. מדוע? ברור שאנשים שמצויים משני צדיה הקיצוניים של המפה הפוליטית לא יכולים להתאגד ולהקים ממשלה (ליברמן וחד"ש???) , ולכן חייבים את מפלגת הציר, שמחזיקה במספר גדול של מנדטים, כדי להקים ממשלה.

מערכת פלורליסטית מקוטבת היא מערכת בעלת מספר מאפיינים מרכזיים:

- (1) קיום מפלגות אנטי-מערכתיות (מפלגות שלא מרגישות עצמן שייכות לקונצנזוס, להסכמה הכללית, ולכן גם לא יפעלו לטובת המערכת הפוליטית ולא יתמכו במפלגות השלטון כשהמצב הכלכלי קשה, למשל, או כשקורה אסון לאומי כלשהו.
- (2) קיום אופוזיציה בילטרלית- קיום מפלגות אופוזיציה משני הצדדים של המפה הפוליטית, שלא יכולות לשתף פעולה ביניהן, ומתחלפות ביניהם בכניסה לממשלה ובשלטון המדינה.
- (3) המרכז הפוליטי נתפס ע"י מספר מועט של מפלגות מרכזיות (כיום- ליכוד, עבודה, וגם במידה רבה ש"ס ושינוי).
- (4) קיטוב- המרחק האידיאולוגי בין הקבוצות השונות הוא גדול (מר"צ מול ישראל ביתנו).
- (5) עליונות של דחפים צנטריפוגליים (שדוחפים החוצה מהמערכת) על דחפים צנטריפיטליים (שמקרבים למרכז המערכת). יש נטייה של מצביעים ומפלגות לקיצוניות וקיטוב שמרחיקות מהמרכז. מפלגות רבות יותר נוטות לקיצוניות ימנית או שמאלית.
- (6) דפוסים אידיאולוגיים מולדים- המפלגות נאבקות על עקרונות ואידיאולוגיה יותר מאשר בעבר.
- (7) קיום של אופוזיציה לא אחראית- המפלגות הקיצוניות, ובפרט הלא-מערכתיות, לא תומכות במפלגות השלטון בעת אסונות לאומיים, כלכליים או פוליטיים.
- (8) פוליטיקה של הבטחות יתר- המפלגות הקיצוניות, ובפרט הלא-מערכתיות, מבטיחות דברים שלא יוכלו לקיים, כי גם כך הן לא מאמינות שייכנסו לממשלה.

המפלגה היא קבוצה השואפת להגיע לשלטון כדי לממש את האינטרסים ואת האידיאולוגיה שלה.

מפלגות מהוות את המכשיר העיקרי להבטחת קיום הבחירות במשטר דמוקרטי.

מאמר י': בנימין נויברגר, "מיון מפלגות". לפי נויברגר, ניתן לסווג מפלגות על-פי קריטריונים שונים, בפרט לפי השסעים החברתיים שקיימים בחברה הישראלית, והוא מציג את השינויים שחלו באופי המפלגות משנות ה-60-50 לימינו (שנות ה-80): ניציות ויוניות, שמאליות וימניות (מבחינה חברתית-כלכלית, ישנן מפלגות שמדברות יותר למעמד כלכלי בינוני גבוה, ואחרות למעמד הפועלים), דתיות ולא דתיות, לפי עדות שונות (יש פיצול גם בין אשכנזים שונים לספרדים שונים), לאומיות (יהודים וערבים).

במאמר זה עוסק נויברגר בששת השסעים החשובים החותכים את ישראל מבחינה פוליטית (לפי מאמר של עמנואל גוטמן): השסעים בו שמאל-ימין בנושאים של ; 1) כלכלה וחברה; 2) ניציות ויוניות; 3) דתיות וחילוניות; 4) יהודים וערבים; 5) עדתיות (ספרדים-אשכנזים); 6) שסע של ציונים ולא-ציונים.

את המפלגות נסווג לפי מפלגות שמאל, ימין ומרכז, וכן דתיות, עדתיות וערביות.

בכל אחד מהשסעים הללו, עושה הכותב הבחנה לפי שמאל-ימין ובין שנות ה-50 לשנות ה-80, כאשר הוא מבחין בין הגדרה סוציולוגית של מפלגה (מי מצביע עבורה), לעומת הגדרה אידיאולוגית/רעיונית של מפלגה (מה היא מייצגת).

נקודות חשובות:

ניציות ויוניות: כאן ישנה משמעות רבה להבחנה הסוציולוגית ולהבחנה הרעיונית שבין המפלגות, שכן הרעיונות שכל מפלגה מייצגת וההגדרה שמאל/ימין השתנתה במהלך השנים: בעבר שמאל/ימין ציין בעבר בעיקר השקפה אידיאולוגית, ולכן בחרו בכל מפלגה לפי מה שהיא ייצגה. אולם, מאז שנות ה-70 המאוחרות (בפרט '77, לאחר עליית הליכוד לשלטון לראשונה), קשה לדבר על הבדל אידיאולוגי רב בין המפלגות הגדולות בנושאי ימין-שמאל. לכן, אנו רואים במהלך השנים שקבוצות שתמכו בעבר

רק בצד אחד של המפה (נניח, בליכוד תמכו פועלי מעמד ביניים וגבוה ובמפא"י תמכו בעיקר פועלים, בני מעמד נמוך ובני קיבוצים) מתפצלות היום יותר בין מפלגות אלו (בליכוד תמכו ב-77' גם בני מעמד נמוך רבים, פועלים וספרדים, ובמפא"י, שהפכה אחר-כך לעבודה, תמכו גם בני מעמד גבוה ובינוני). לכן, כאן יש שינוי לאורך זמן בהגדרה סוציולוגית (מי תומך במפלגה), וכן שינוי (אם כי קטן יותר) ברעיונות שהמפלגות מייצגות.

דתיות: מפלגות דתיות נחלקות בתוך המפלגה בין שמאל וימין, שכן אלו "מפלגות נושא", מפלגות שאין להן אג'נדה (סדר יום) ברורה בנושאים אלו. מפלגות אלו זהות סוציולוגית ואידיאולוגית, שכן הן מייצגות קבוצות אוכלוסייה מוגדרות, שגם בוחרות בהן (היום זה קצת פחות נכון, בעיקר לגבי ש"ס והמפד"ל).

עם זאת, יש הבדל בין חרדים השוללים את קיומה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית, לבין מפלגות יותר פרגמטיות (מעשיות), שמדברות על קיום משותף של דתיים וחילוניים (כמו ש"ס, מפד"ל). כך גם במפלגות החילוניות, יש השוללות את הדו-שיח עם הדתיים והחרדים, וכאלו המוכנים לוותר על רעיונות מסוימים בכדי לקדם שיתוף פעולה וחיים משותפים.

עדתיות: ישנן מפלגות שמדברות על קיפוח, ומייצגות "עמדה עדתית", כמו מפלגות הספרדים והתימנים בשנות ה-50, ובמידה רבה ש"ס היום. אלו הן מפלגות הומוגניות מבחינה סוציולוגית ורעיונית, שכן הן מפלגות שמייצגות ספרדים/מזרחיים ובוחרים בהן ספרדים/מזרחיים.

לאומיות: יש מפלגות ערביות טהורות (בוחרים בהן בעיקר ערבים), מפלגות יהודיות טהורות (בוחרים בהן בעיקר יהודים), ומפלגות מעורבות (בוחרים בהן בעיקר ערבים).

מפלגת נושא: מפלגה שהוקמה כדי לטפל ולדאוג לנושא אחד בלבד. חלקן הגדול של מפלגות אלו החל כמפלגה חד-נושאית, אולם כדי לא להתפרק ולשרוד לאורך זמן, הוסיפו המפלגות הללו נושאים רבים למדיניות שלהן. דוגמא מפלגות של נושא עיקרי, העוסקות בנושא אחד מרכזי, היא ש"ס בראשית דרכה. כאמור, כדי שמפלגות אלו ישרדו, עליהן להפוך למפלגות העוסקות בכמה נושאים, כדי לדבר ליותר אנשים ולגרום להם להצביע להן.

כך עשתה ש"ס – החלה כעסקנית חרדית, והמשיכה לעסוק בנושאים מזרחיים בכלל, בדאגה לקבוצות חלשות, וכו'.
ישנן, כמובן, מפלגות רב נושאיות, כלומר, מפלגות שמייצגות נושאים רבים בבת אחת (כלומר, שיש להן דעות ברורות יחסית בנושאי חוץ ובטחון, כלכלה, בריאות, חינוך, וכו').

מפלגת אינטגרציה לעומת מפלגת ייצוג – מפלגת אינטגרציה היא מפלגה שהרמה המוסדית שלה גבוהה (מוסדות השלטון מאורגנים וחלוקת התפקידים ברורה), שיש לה מתפקדים רבים (חברים במפלגה אנשים רבים) והיא עוסקת בנושאים רבים לאורך זמן. לעומתה, מפלגת ייצוג היא מפלגה שאין לה את התכונות הנ"ל. מפלגת ייצוג חושבת שאין זה מתפקידה לעסוק בנושאים רבים, אלא להתמקד בכמה נושאים חשובים, ואת השאר להשאיר לטיפול של המדינה.

לפי גולדברג, אותו למדנו בעבר, למפלגות אינטגרציה יש תרבות משנה מפותחת (מיתוסים, סמלים, טקסים ורעיונות שקשורים לעברה של המפלגה, וכן ערבי פעילות, עיתונים ושירים של המפלגה), וע"י כך היא שומרת על קיום כוחה לאורך זמן.

מפלגות אישיות: מתקיימות ושורדות בזכות הכריזמה והאישיות של מנהיג מרכזי. מפלגות אלו לרוב קיימות ומתפתחות בזכות המנהיג (כמו שינוי של טומי לפיד, רפ"י של בן-גוריון, וכו'). כמו שראינו, כשטומי לפיד עזב את שינוי, המפלגה קרסה ולא עברה את אחוז החסימה.

כמו כן, ישנה חלוקה נוספת של מפלגות: מפלגות היסטוריות (שקמו עוד בתקופת היישוב היהודי, שפעל תחת השלטון הבריטי והתורכי), מפלגות חדשות (קמו לאחר קום המדינה, בעיקר מתוך פיצול של מפלגות היסטוריות שהתפרקו או התפצלו לכמה קבוצות) ועונתיות (קמו ונפלו לאחר תקופה קצרה).

הבחנה אחרונה היא בין מפלגות מערכתיות (מפלגות התומכות בקיומה של המדינה ובסדר החברתי-כלכלי הדמוקרטי-ליברלי, המבוסס על משק מעורב ומדינת רווחה, והתומכת בקיומה של ישראל כמדינה יהודית אך לא תיאוקרטית). מפלגה מערכתית היא מפלגה שחשה עצמה כחלק מהמערכת

הפוליטית-חברתית, חלק מהמרקם הישראלי, ושותפות בחלוקת הכספים ובייצוג הפוליטי, בכך שהן יכולות להיכנס לעתים לממשלה, ומקבלות תקציבים לתומכיהן; לעומת זאת, מפלגות אנטי מערכתיות, שהן מפלגות שלעולם לא ישותפו בשלטון, שכן הן אינן תומכות במשטר הקיים (כלומר, במשטר הדמוקרטי הקיים בישראל; בניגוד למושג ממשל, שזו הממשלה הנוכחית הקיימת בכל תקופה. מפלגות מתחרות כל הזמן על החלפת הממשל- כלומר, מנסות בעצמן לעלות כל בחירות לשלטון, אבל מפלגות מערכתיות מקבלת את המשטר כמשטר המקובל והקיים). מפלגות אנטי-מערכתיות לא מרגישות שייכות, ולכן גם לא פועלות לטובת המדינה אלא לרוב מנסות לשנות את אופיה (למשל, חד"ש, כ"ך).

מפלגות היסטוריות- מפלגות שהיו קיימות בתקופת היישוב ושרדו לאחר קום המדינה (למשל, מפא"י, חרות); מפלגות חדשות- צמחו לאחר קום המדינה, לפעמים גם לאחר פירוק של מפלגה היסטורית (למשל, מפד"ל, התחיה); מפלגות עונתיות- צומחות לתקופה קצרה, לנושא מסוים, ונופלות (למשל, רפ"י, שלומציון).

מפלגות אינטגרציה- מפלגות אינטגרטיביות, כמו מפלגות דתיות, הן מפלגות שמשתייכות לרוב לאנשים בעלי זהות הומוגנית, הגרים קרוב אחד לשני, בעלי עקרונות חברתיים-פוליטיים דומים, ובעלי פעילות חינוכית מקובלת על כולם, ויש להם נטייה להסתגרות לתוך עצמם. למפלגות אלו יש תרבות פוליטית מפותחת, מוסדות מפלגה רבים, חברים רבים, המנונים, תנועת נוער, טקסים, וקיום לאורך שנים רבות. יש להן רצון להכניס את האידיאולוגיה והתפיסה המערכתית שלהן למדינה כולה, כי חשובה להם טובת המדינה; לעומת זאת, מפלגות ייצוג- הן מפלגות שאין להן כל הדברים הללו, הן ללא תרבות משנה פוליטית מפותחת. חלוקה נוספת היא למפלגות שלד (שיש להן אוכלוסיה "שלדית", בסיסית, שתומכת בהן; ומפלגות המון (שפונות אל כולם).

נראה, שישנן מפלגות בהן משתלבות בין כמה הגדרות סוגיות: למשל, מפלגת שלד יכולה לעתים להיות היסטורית (כמו מפא"י, חרות), והן תמיד יהיו מערכתיות, כיוון שכוונתן להשתלב בשלטון ולקדם ולפתח את המדינה.

מאמר י"א: ישעיהו ליבמן, "המושג 'מדינת ישראל' ותפיסותיו בחברה הישראלית". ישנם שני היבטים מרכזיים של התכוונות המדינה (למי המדינה מכוונת את השירותים שלה) בתרבות הפוליטית הישראלית: הפאן הקהילתי, שמבטא את עוצמת הזהות הקהילתית, היהודית, ההיסטורית והדתית. פאן זה מתבטא בתחושת המשפחתיות הישראלית, כולם ערבים זה לזה (כמו שכאשר יש צונאמי בתאילנד, ברור שישראל תשלח חילוץ ל"ילדים" שמצויים שם). לפי גישה זו המדינה דואגת קודם כל לבני הקהילה/משפחה להם היא שייכת; גישה זו מאפיינת בעיקר ישראלים בני העדה הספרדית, דתיים ובעלי השכלה נמוכה, שרואים את המדינה כבעלת זהות יהודית-קהילתית עליה יש לשמור, תוך הוצאת מאפיינים לא יהודיים.

הפאן הממלכתי, שמבטא זהות ממלכתית-מדינתית מערבית, כלומר זהות שמנסה לחזק את הצד הדמוקרטי של ישראל ולהידמות לתרבות המערב, זהות שרואה ישראל כמדינה שווה לכלל אזרחיה. במקרה זה, המדינה מכוונת את שירותיה לכל האזרחים באופן שווה, תוך הבטחת זכויות הפרט (חינוך, בריאות, ביטחון, חופש הביטוי) וזכויות המיעוטים. גישה זו מבוטאת בעיקר ע"י אשכנזים, חילוניים ובעלי השכלה גבוהה, שרואים את המדינה כגוף שאמור לספק שירותים לאזרחים.

טענת המאמר היא, שבישראל רווחת הרבה יותר הגישה הקהילתית, מאז הקמת המדינה ועד ימינו, אולם בשנים האחרונות ישנה נטייה כלשהי גם לכיוון המדינתי, בעיקר מכיוון בית המשפט העליון בפסיקותיו השונות, ובפעילות של ארגונים וולונטריים שונים כמו בצלם, עדאללה, וכו'.

בתקופה האחרונה, אומר המאמר, מתנהל בישראל ויכוח ציבורי בסוגיית חוקי היסוד ובסוגיות הקשורות במשטר הקונסטיטוציוני בארץ. בד-בבד מתנהל ויכוח ציבורי בסוגיות ערכיות מרכזיות של המשטר בישראל: מהות "ערכיה של מדינת ישראל" והגדרת המדינה כ"מדינה יהודית ודמוקרטית". בסוגיות אלו מתחלקים התומכים בכל אחת מהגישות הנזכרות, כאשר השאלה המרכזית היא האם ישראל היא מדינה של הקהילה היהודית בלבד, או מדינה דמוקרטית שווה לכל אזרחיה.

ליבמן מנסה להראות את המקור לכל אחת מהגישות.

1) גישת ההתכוונות המדינתית: המדינה המודרנית התפתחה מתוך המדינה של סוף ימי הביניים: פיאודלים שנתנו את הסמכות לשלוט ולעשות סדר

במדינה למלך, והמלך בתמורה שלט, פיתח ביורוקרטיות ושירותים רבים לבני אותה הארץ (ראו מאמרו של אייזנשטדט).

ליבמן מבדיל בין שתי תפיסות לגבי המדינה שהתפתחו בתקופה זו: (1) תפיסת המדינה שהתפתחה בימי הביניים- המדינה מופרדת מאזרחיה, הם אינם חשים אליה קרבה, בעיקר כי הם לא ממש חלק ממנה. הם אפילו לא תמיד יודעים מי המלך (אנחנו מדברים על תקופה שלא היו בה אמצעי תקשורת, או תחבורה, מפותחים יחסית לימים של היום). זו תפיסה שרואה את המדינה כגוף נפרד מהאזרח, גוף שיש לו ביורוקרטיה והגדרות של צדק ומוסר שהן אוניברסליות (כלומר, הן לא תלויות דווקא במדינה בה הן מתקיימות, אלא אמורות להיות נכונות בכל מקום וחברה). למדינה יש צרכים ורצונות משלה, שאינם תלויים בתושבי הארץ (כמו שבעבר למלך היו רצונות וצרכים שלא תמיד תאמו את אלה של האוכלוסיה).

(2) גישת ההתכוונות הקהילתית: תפיסה לאומית של המדינה, שהתפתחה במהפכה הצרפתית (1789) - תפיסת המדינה והפרט כאורגן אחד שלם (כלומר, כגוף אחד). הפרט שייך לקהילה, והקהילה מבטאת את הרצונות של הפרט. הקהילה נתפסת כמשפחה המורחבת של הפרט, כשהאינטרסים שלהם משותפים (רוסו- "רצון הכללי", לעומת "הרצון הכללי").

הסוציולוג ברוך קימרלינג מדבר על שתי תפיסות דומות בישראל: קהילה אזרחית- מושג של קהילה שמבוססת על ביוקורטיה רחבה ונפרדת מהשלטון (כמו שלמדנו במאמר של אייזנשטדט על המדינה המודרנית), ועל פיקוח על הממשל.

קהילה מוסרית- מושג שאנו רואים אותו היום רבות בישראל כאשר אנשים משתמשים בביטויים כמו "ארץ ישראל", ולא "מדינת ישראל"- תפיסה של עם ישראל כחלק בלתי נפרד מארץ ישראל (כמו התפיסה הפונקציונליסטית- העם והארץ הם גוף אחד). לפי גישה זו, היהודים מקושרים לארץ לא רק בגלל קיומה של מדינה, אלא בגלל סמלים, מסורות, שפה והיסטוריה משותפים (לכן, למשל, מאז 1977 משתמשים יותר במושג "ארץ ישראל", שהיתה קיימת עוד בימי התנ"כ, ופחות ב"מדינת ישראל", שהיא מוסד שקיים רק מאז 1948). הפרט הוא חלק מן הקהילה הלאומית, והקהילה היא המשפחה של הפרט. זוהי גישה קהילתית, היא רואה את המדינה כקהילה אחת גדולה, שבה האנשים ערבים זה לזה (עוזרים אחד לשני בימי מצוקה, למשל).

בהקשר זה, מזכיר קימרלינג את בנדיקט אנדרסון, שהגה את המושג "קהילה מדומיינת": אנשים השייכים לקהילה מוסרית רואים בדמיון את הקהילה שלהם.

סוגייה מעניינת בהקשר היא סוגיית אי-ציות לחוק: כמו שראינו במאמר של מקאיבר, אנשים לא בהכרח מצייתים לחוק. כאשר חברי קהילה מוסרית (כלומר, אנשים בעלי לאום אתני משותף) חושבים שהמדינה אינה שייכת אליהם (היא נפרדת מהם, הם חשים כקהילה אזרחית שלה, כלומר שאין להם קשר רגשי אליה) ואף פוגעת בהם, הם יכולים שלא לציית לחוק (לדוגמא: פינוי התנחלויות, ההינתקות).

מסקנה: בישראל האוכלוסייה רואה את עצמה כנפרדת מהמדינה במובן המערבי של המילה (מדינה אזרחית), אבל כחלק מהקהילה ומארץ-ישראל (חברה משפחתית).

זו גישה שניתן לזהות בעיקר בחברות פרידמורדיאליות (כלומר, חברות שנשענות על הגדרות זהות ראשונית אתנית, עתיקה לרוב) ומסורתיות, ולא בחברות מודרניות (בהן הזהות היא יותר אזרחית). חברות מבוססות סטטוס ולא מבוססות חוזה (כדאי להסתכל בעמ' 231 למטה ו-232).

היחס ליעילות: החברה הישראלית, לכן, מעדיפה מסורת של משפחתיות-לא מפטרים אדם אם אינו יעיל, אלא "הופכים אותו ליעיל יותר". ברוב המדינות המודרניות שולט עקרון היעילות-מי שאינו טוב, מפוטר. בישראל, שולט עקרון המשפחתיות-מי שאינו יעיל, אינו מפוטר, אלא "הופכים אותו ליעיל יותר". בישראל, ישנה התחשבות מעטה יחסית בקריטריון היעילות, בעיקר כשקריטריון זה מנוגד לערכים הקשורים בדאגה לרווחת הפרט.

דוגמא: "ב-1985 הורה הקבינט לכל שרי הממשלה לצמצם את מספר המועסקים במשרדיהם. שר החינוך תכנן לפטר 270 עובדים, אולם לאחר הרכבת רשימות המועמדים לפיטורין ספג יצחק נבון ביקורת קשה, בטענה שרבים מן המועמדים נחשבים למקרי מצוקה. בראיון לרדיו (28 ביולי 1985) טען נבון כי הורה לראשי האגפים והמחלקות במשרדו להשאיר במקומם את כל העובדים העונים על אחד מהקריטריונים הבאים: חולים, נכים, ראשי משפחות שכולות שאחד מבניהם נהרג במלחמה וראשי משפחות שעבודתם

היא מקום הפרנסה היחיד במשפחתם. נבון הכריז במפורש, שיעילות לא תשמש קריטריון קובע לפיטורין: "נעשה את הבלתי יעילים ליעילים יותר". היום הגישה הזו כבר פחות מתאימה לישראל...

בישראל אנו רואים העדפה של האוריינטציה (זיקה) הקהילתית על האוריינטציה האזרחית- כאשר עומדים זה מול זה שיקולי סיכון חיילים מול הצלת שבויים או טיילים שהלכו לאיבוד בהודו- ישראל תעדיף להציל את השבויים/טיילים- כי זוהי תחושה אמיתית של משפחה (עוזרים למי שבמצוקה, גם אם זה מסוכן), למרות שזה לפעמים לא כדאי למדינה כמדינה אזרחית (מבחינת יעילות, או שיקולי הרתעת אויבים). התרבות הישראלית אינה אוהבת פורמליות של מוסדות המדינה, ולכן מנסה להפוך הכל למשפחתי יותר- לכן הכעס על בג"צ, שמנסה לאכוף אמות מידה של מוסר בינלאומי על השלטון בישראל.

מכוונות ממלכתית מדינתית לעומת מכוונות קהילתית

הישראלים הם מכווני קהילה, כלומר, תמיד יראו את האזרח הלא-יהודי כזר, שאינו חלק מן המדינה (למרות שהמדינה אמורה להיות לכאורה שווה לכולם. הרי בישראל, כמו שאמרנו, שולטת גישת הקהילה ולא הגישה האזרחית). זאת, כיוון שהישראלי רואה את העובדה שמדינות מאיימות על הבטחון שלו כחלק מהיותו שייך לקהילה היהודית. לכן, הוא מרגיש שאסור לו "לפתוח את הבית שלו", המדינה שלו, לזרים.

ליבמן טוען, שהמכוונות הקהילתית מאפיינת לא רק את אזרחי ישראל, אלא גם את האליטות הפוליטיות בישראל- והוא נותן לדוגמא שיחה שלו עם שר בכיר בממשלה ועם חברו. בשיחה זו, "הוא חקר אותנו אודות הרקע של כל אחד מאתנו והשמיע סדרת סיפורים, רלבנטיים יותר או פחות, שמטרתם הברורה היתה להצביע על קשרים בינו או בין אנשים שהוא מכיר ובינינו." כלומר, השר ניסה לכל אורך הדרך להציג את המשפחתיות, ההיכרות האינטימית בינו לבין שאר המשתתפים. המאמר מדגיש שכך גם מתנהלות ישיבות הממשלה – באווירה משפחתית נעימה ואינטימית, ולא כמפגש קר לצורך הכרעות פוליטיות בלבד. נאמר "שהשר הבכיר נוהג כך גם בממשלה, משום ששוררת בה אווירה התומכת בהתנהגות מסוג זה."

עם זאת, היה דגש מסוים על התנהגות ממלכתית-מדינית (הסתכלות על הטוב של המדינה כולה, ולא של קבוצה מסוימת בתוכה, בגישתו של בן-גוריון, של רבין, נתניהו כיום (חלקית), ועוד).

מאמר י"ב: יאיר צבן, "צה"ל והדמוקרטיה הישראלית". המאמר עוסק בשאלה מהו מקומו של הצבא בדמוקרטיה, וביתר דיוק: בכפיפות של הדרג הצבאי לדרג האזרחי. מסקנת המאמר אינה מעודדת במיוחד – צבן טוען שהמחסומים שעמדו ועומדים בפני הדרג הצבאי במשך שנים נחלשים ונשחקים, בזמן שלא נוצרים מוסדות אזרחיים שיכולים לצמצם את השפעת הדרג הצבאי על האזרחי. לכן, צבן טוען שיש לדאוג לחזק מחסומים דמוקרטיים ולהגביר את כוחן של הרשויות האזרחיות, כדי שלא יהיה סיכוי להפלת המשטר הדמוקרטי ע"י הצבא (הפיכה צבאית).
שלושה חלקים למאמר:

1) לפי צבן, למרות בעיות הביטחון והמלחמות, הצליחה ישראל לקיים משטר דמוקרטי. צבן נותן לכך הסברים שונים, לפי מה שהוא קורא יעילות המחסומים הדמוקרטיים. ישנם שישה מחסומים כאלו:
מורשת "ההגנה" – מדינת ישראל הוקמה, בין היתר, בזכות העובדה שההגנה היתה ארגון צבאי, הכפוף לשלטון אזרחי (של דוד בן-גוריון, שהיה ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל). בן-גוריון פירק את ההגנה כשחשב שיש להקים צבא מאוחד (עם קום המדינה), וראשי הצבא לעולם לא חשבו שיש להתמרד נגדו, מאחר וכולם האמינו שצריך להיות שלטון אזרחי שהצבא כפוף לו ומקבל ממנו הוראות.

עוצמתה של הרשות האזרחית: גם לאורך מלחמות ישראל, המצב היה כזה שהצבא קיבל באופן מוחלט את מרותו של הדרג המדיני (בפרט במלחמות הראשונות, בשנות ה-50).

אופי מיליציוני של הצבא – מאחר וזהו צבא העם, הוא מורכב מכל שכבות האוכלוסיה. כל סוגי האנשים משרתים בו, מכל העדות ומכל המחנות הפוליטיים. לאחר שירות החובה אותם אנשים משתחררים, הופכים לאזרחים ועושים מילואים. לכן, כולם מרגישים שהם חלק מהצבא והוא חלק מהם, ולא ינסו להשתמש בו למרידות כנגד המדינה. (מעניין לבחון השקפה זו היום, עם כל הסוגים של הסרבנות הפוליטית, משמאל ומימין, וההצדקות השונות שנותנים הסרבנים לסירוב).

פיזור מוקדי כוח בחברה הישראלית - בשל היותה דמוקרטית, בישראל קיימים מוקדי כוח רבים, לא רק בממשלה ובכנסת אלא גם במסגרת של ארגונים וקבוצות אינטרס שמקבלות החלטות ומשפיעות על החלטות של המוסדות הפוליטיים.

רוטציה בצבא - אנשי קבע משתחררים בגיל מוקדם יחסית, ולכן אנשי מפתח לא יכולים לצבור כוח לאורך שנים ולאיים על השלטון האזרחי.

מעורבות הצבא בפוליטיקה בישראל היא רבה, וזו גם סיבה לדאגה, לפי צבן. קציני צבא רבים עוברים בצורה ישירה מהצבא להנהגה הפוליטית (אהוד ברק, אריאל שרון, מתן וילנאי, בנימין בן-אליעזר, מרדכי גור, ועוד רבים וטובים), ובכך- מצד אחד, מקטינים את הצורך/רצון של אנשים צבא למרוד, ומצד שני- פוגעים במערכת האזרחית בכך שהם מכניסים אליה חשיבה צבאית.

2) פריצת המחסומים הדמוקרטיים:

למרות האמור למעלה, מזה שנים ישנה שחיקה של אותם מחסומים דמוקרטיים, בשל שלושה גורמים:

שחיקת מורשת "ההגנה" - לצבא נכנסים צעירים שלא יודעים מה היה בימי ההגנה, וניתנת לגיטימציה רבה יותר להשתמטות מצה"ל לאלו שלא מוכנים להסכים למדיניות ממשלה.

ירידה בסמכות הממשלה והמדינה, כלומר - ישנו צמצום ניכר של הדרג הפוליטי מול שאר מוקדי הכוח הפוליטיים והאזרחיים. זה נכון בעיקר בשני מישורים: האחד, התחזקות בג"צ והסמכות המשפטית. עניינים רבים, שהם פוליטיים במהות, עוברים להכרעת בג"צ, מכיוון שהדרג הפוליטי אינו מכריע בהם. למשל- בניית גדר ההפרדה, הלחימה בשטחים, פינוי התנחלויות.

השני, מורכבותה של המערכת הצבאית: מי שלא היה בצבא בתפקיד בכיר לא תמיד יבין מה בדיוק קורה שם, ולכן קל לראשי הצבא לתמרן את הפוליטיקאים לכיוון מעשים או מבצעים צבאיים שראשי הצבא יעדיפו לעשות. ראו ערך שר הביטחון עמיר פרץ, שקיבל את מרבית דרישות הצבא כמובנות מאליהן, מאחר ואין לו רקע צבאי.

ירידה בגודל הצבא ושחיקת מקומו כ"צבא העם".

המאמר מתאר השפעה גדלה והולכת של הצבא על החלטות הדרג המדיני, המתבטא בעיקר בכך שאנשי צבא משתתפים כל הזמן ובאופן גדל והולך בישיבות ממשלה. פעם ישב רק הרמטכ"ל, וגם לא תמיד- ואילו היום יושבים

יותר ויותר קצינים פחות בכירים. כן ניתנים היום תקציבים גדולים יותר ויותר לצבא, בפרט מאחר ואנו במצב מלחמה מתמשך כבר שנים. המאמר מסכם בנימה אופטימית, וטוען שעלינו לטעת בצעירים תפיסות יותר דמוקרטיות, וללמדם מה צריכה להיות כפיפות הצבא לדרג האזרחי, גם בשלום וגם במלחמה. חינוך לדמוקרטיה צריך להתקיים גם – ובפרט – בצבא.

3) אם כן, עד כמה הדרג הצבאי באמת כפוף לדרג המדיני בישראל? ישנן חמש שאלות משנה שצריך לדון בהן כדי לענות על השאלה הגדולה:

א. האם הדרג הצבאי מקבל את העליונות של הדרג המדיני עליו? האם הוא מכיר בעובדה שלמערכת האזרחית יש הזכות החוקית לתת לצבא פקודות? לדעת צבן, כאן התשובה היא כן – וזה טוב. הנסיון ההיסטורי בישראל מראה שבסופו של דבר, הצבא מחנך את הקצינים שלו בהתאם לעקרון של כפיפות הצבא לדרג המדיני, שהוא תמיד מעליו.

ב. כפיפות הדרג הצבאי גם בזמנים של מלחמה או משבר – בעוד שבזמן שלום, יותר קל לדרג המדיני לנהל את המדינה ולשלוט, בזמן צבא באופן טבעי הצבא מנהל חלק גדול מהמהלכים, כיוון שהוא זה שנלחם בפועל, וראשיו מנהלים את המלחמה באופן מעשי – הם אלו שמקבלים את ההכרעות בשדה הקרב. דווקא בזמנים כאלה, אומר צבן, חשוב שהדרג המדיני יהיה זה שנותן את הוראות העל, את ההוראות המנחות למלחמה, גם אם הן סותרות את המלצות הדרג הצבאי. חשוב, כמובן, להתייעץ עם אנשי הצבא, שהם המומחים ללחימה, אך באותה מידה חשוב שיהיה ברור מי אומר, בסופו של דבר, את המילה האחרונה. זאת, מכיוון שלכל מלחמה ישנן מטרות פוליטיות, וחשוב שהדרג המדיני יכוון את המדינה לפי צרכיו (שוב, מלחמת לבנון השנייה היא דוגמא לכך שהמטרות שהוצבו מלכתחילה לא ממש היו ניתנות להגשמה, ולכן רבים רואים במלחמה כשלון. אילו הוצבו מראש מטרות "קלות להשגה" יותר, ייתכן והמצב היה שונה).

כדי שבאמת הדרג המדיני יהיה המכריע, חשוב שהוא יקבל מהדרג הצבאי בזמן אמת תיאור מדויק ומלא של המצב, כדי שיוכל להחליט כראוי. במלחמת יום כיפור (1973), הדרג המדיני לא ידע את כל הפרטים באופן מלא, וכך בסופו של דבר המלחמה נפלה עלינו די בהפתעה. אחת מהמסקנות מהמלחמה היתה שצריכים לקום עוד כמה גופי מחקר וביון (במשרד החוץ, בשב"כ), כדי שיהיו כמה מקורות מידע זמינים לראשי המדינה, ולא רק הצבא.

ג. קיום מוסדות שונים שמצמצמים את השפעת הדרג הצבאי – בהמשך לסעיף קודם, השאלה החשובה ביותר היא האם ישנן מספיק הגנות אזרחיות מפני הצבא? כלומר, האם ישנם מספיק ארגונים שאינם הצבא, שיוכלו להשפיע על הדרג המדיני ובכך להקטין את השפעת הדרג הצבאי על הדרג המדיני? התשובה של צבן היא שאין מספיק מוסדות כאלו, ולכן הדרג המדיני סובל מתלות רבה מדי בצבא או במערכות שקשורות ישירות לצבא (כמו שב"כ), וכך הצבא יכול במידה רבה לספק לדרג המדיני רק את המידע שישרת את מטרות ראשי הצבא, ובכך "להכריח" את המדינאים לקבל את ההחלטה הרצויה לראשי הצבא.

ד. דה-פוליטיזציה של הצבא ומערכת הביטחון: יש ליצור מצב בו הצבא ומערכת הביטחון לא יהיו מזוהים עם צד כלשהו של המפה הפוליטית, ושראשי המערכת הביטחונית לא יהיו בעלי מטרות פוליטיות. למשל, נטען בזמנו על אהוד ברק (וגם על שאול מופז), כשהיה רמטכ"ל, שהוא רצה להגיע מהר מאוד לפוליטיקה אחרי השחרור מהצבא, ולכן בשנה-שנתיים האחרונות של היותו רמטכ"ל קידם פעולות צבאיות שסייעו לו מאוחר יותר להיכנס לפוליטיקה.

כיוון שזהו נושא מורכב בישראל, צבן לא דן בו רבות. מה שכן, רצוי ליצור הפרדה טובה ביותר בין זמן סיום השירות בתפקיד בכיר בצה"ל לזמן הכניסה האפשרי לפוליטיקה (מה שנקרא "תקופת צינון").

ה. תרומת המערכת הצבאית לחינוך החייל להיות "אדם דמוקרטי": הצבא צריך לחנך את חייליו לחשוב באופן עצמאי ולא לציית באופן מוחלט לפקודות (ראו, למשל, את העניין של פקודה בלתי חוקית בעליל). צבן טוען שיש טיפוח מסוים של יכולת חשיבה עצמאית בחיילי צה"ל.

מאמר י"ג: מיכל שמיר, "סובלנות פוליטית בישראל".

כאמור, המאמר עוסק בשאלת הסובלנות הפוליטית. בהתחלה הוא מתאר מהי סובלנות בכלל, מהי סובלנות פוליטית בפרט, ומהם גבולות הסובלנות. בהמשך, ישנו דיון בסובלנות הפוליטית בישראל – מהו הרקע לחוסר הסובלנות בישראל, מיהן הקבוצות שסובלות מכך במיוחד, ומה תפקידה של האליטה בעיצוב גבולות הסובלנות. מסקנתה של מיכל שמיר – ישראל אינה סובלנית למיעוטים (ובימינו: גם לזרים), ולאליטות ישנה היכולת להרגיע ולעורר את האזרחים להיות יותר או פחות סובלניים.

מהי סובלנות? הנכונות לתת לאחר להביע את דעתו ולומר אותה ברבים. אתה לא מוכרח להסכים לדעתו, אבל אתה מוכרח לתת לו להביע אותה. עומדים כאן עקרונות של חופש הביטוי, הזכות להפגנה, לאסיפה, חופש העיתונות, וכו'.

סובלנות פוליטית מתייחסת לכלל הזכויות הפוליטיות (זכות הבעת דעה, זכות לבחור ולהיבחר) במשטר דמוקרטי. האדם הסובלן יאפשר לכל אחד להביע את דעתו, גם היא לא בקונצנזוס המקובל. סובלנות פוליטית היא הנכונות לאפשר ביטוי לרעיונות ואינטרסים שאנו מתנגדים להם, והבטחת עקרון שלטון הרוב והבחירות החופשיות.

באופן כללי, ישנן שתי גישות בהתייחסות להגבלת עקרון הסובלנות במדינה הדמוקרטית:

1) דוקטרינת הסכנה הברורה והמיידית: סובלנות היא ערך עליון. זהו עקרון הטוען שניתן להגביל זכויותיהם של אנשים להפגין, להביע דעה, וכו', רק כאשר ברור באופן מוחלט שהתייחסות בסובלנות לאותה קבוצה תביא לפגיעה קשה מדי בערכי יסוד או בזכויותיהם של אחרים. בשאר המקרים – יש להעדיף התייחסות בסובלנות לקבוצות או יחידים. דוגמא: העיירה סקוקי בארה"ב בשנות ה-70, בה אפשרו לקבוצת ניאו-נאצים להפגין ברחובות העיירה בה חיו יהודים, למרות התנגדות היהודים.

2) גישת האיזון: הגישה מקובלת יותר באירופה וישראל, ולפיה צריך להגביל את הסובלנות בהסתמך על "השכל הישר". לפי גישה זו, הסובלנות היא ערך חשוב, אך היא אינה ערך עליון יותר מערכים אחרים. לדוגמא, בישראל בשנת 1965 פסל בית-המשפט העליון את התמודדותה של מפלגת אל-ארד בבחירות, למרות שלא היה חוק שאיפשר זאת. בית-המשפט טען, שלמרות שאין חוק – לא הגיוני לאפשר למפלגה ששוללת את יהדותה של ישראל להיות חברת פרלמנט בה.

הציבור הישראלי: במחקרים נמצאה מידה לא קטנה של חוסר סובלנות בציבור הישראלי, בפרט מאז אמצע שנות ה-70.

1) לאחר מלחמת ששת-הימים ומלחמת יום-כיפור החלה להתגבש קבוצה משיחית יהודית שרצתה להביא לכיבוש כל א"י בידי יהודים. במפה הפוליטית חלה תזוזה ימינה, הוקמו התנחלויות והוקמה תנועת גוש-אמונים שפיתחה אותן.

(2) לאחר ובזמן מלחמת לבנון, התפתח חוסר סובלנות כלפי הציבור הערבי. חוסר סובלנות זה נובע מהקונפליקט הישראלי-ערבי ומתחושת האיום שמרגישים היהודים, והוא מתבטא בהקצנה ובקיטוב, בניסיונות לדה-לגיטימציה של האופוזיציה הדמוקרטית, ובעיקר הערבית (נסיון להציג גורם שמתנגד לך כלא לגיטימי, לא מקובל, לא חוקי). כך אנו רואים חוסר קבלת האחר ברצח של אמיל גרינצווייג בשנת 1983, כשהפגין נגד מדיניות הממשלה במלחמת לבנון, ובעד יישום מסקנות ועדת כהן שדרשה להדיח את אריאל שרון מתפקיד שר הביטחון. זה התבטא, למשל, גם במערכת בחירות אלימה וברצח הפוליטי של ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל ב-1992.

(3) שמיר טוענת שלמנהיגות ולמערכת המשפט יש תפקיד חשוב בריסון האלימות וחוסר הסובלנות, ובחיזוק המשטר הדמוקרטי, ובפרט לבג"צ, שיכול לבקר ולהשפיע על תפיסות הציבור את השונה והאחר, ע"י יצירת תקדימים משפטיים הומניים (פסיקות שניתנות בפעם הראשונה בכיוון של יותר זכויות אדם). כן יש חשיבות רבה לעיתונות והתקשורת, המעצבים את דעת הקהל, ויכולים לעודד את הציבור לסובלנות, לקבלת האחר ולהקשבה לדעותיו. היא מציגה את בחירות שנת 1981 כבחירות בהן האליטה הפוליטית עודדה את חוסר הסובלנות ואת השוני בין המחנות הפוליטיים – דבר שהוביל לפגיעה בסובלנות ולאלימות בין מחנות פוליטיים (רצח גרינצווייג), לעומת בחירות 1984 –

בבחירות 1984 היה נסיון לדחיה של מפלגות קיצוניות אל מחוץ לקונצנזוס מצד אחד (ב-1984 ניסו לפסול את כ"ך ואת הרשימה המתקדמת לשלום, שהיא הממשיכה של אלארד. אולם בסוף בג"צ לא איפשר זאת, ושתייהן היו בכנסת ב-1984. כ"ך נפסלה ב-1988). כלומר, מצד שני, למרות נסיון הפסילה הפוליטי, בית המשפט לא איפשר לפסול את המפלגות, ובכך איפשר קבלה של כלל הקבוצות לתוך בתוך הקונצנזוס כלגיטימיות (דבר שהוביל ב-1984 לממשלת האחדות).

מאמר י"ד: יעל ישי, "קבוצות אינטרס בישראל".

קבוצת-אינטרס היא קבוצת בני-אדם שמתארגנת (בדמוקרטיה, בתוקף חופש ההתארגנות) את האינטרסים החשובים לחבריה. קבוצות אלו פועלות כדי להשפיע על המדיניות הציבורית באמצעי שכנוע שונים, לעתים חוקיים

ולעתים לא חוקיים- וכאן הבעיה. קבוצת-אינטרס היא ארגון הכולל מספר חברים בעלי מטרה משותפת, הפועלים בצוותא על מנת להשפיע על מדיניות ציבורית. הן מאגדות אזרחים לשם קידום אינטרס או רעיון ומנסות להשפיע על ידי שכנוע או לחץ על השלטון להיענות לתביעותיהן.

לפי פרופ' אקצין, בשנות ה-50 לא היו קבוצות אינטרס רבות, מאחר והמפלגות היו גדולות וכוללות (מה שקראנו קודם לכן "מפלגות אינטגרציה")- הן השפיעו על כלל תחומי החיים של האזרח, ולא השאירו כמעט דבר למערכת האזרחית

כיום, לעומת זאת, הולכת וגוברת בפוליטיקה הישראלית חשיבותן של קבוצות אינטרס, בין היתר בשל התנערות המדינה ממה שבעבר היא חשבה שהן החובות שלה. יותר ויותר קבוצות אזרחיות נכנסות בחלל הזה ומקדמות מטרותיהן.

קבוצות אינטרס מתחלקות לסוגים שונים, על-פי שלושה מימדים: ארגון, שיטות פעולתן ותוצאות הפעולות.

1) מימד הארגון: ישנן שני קריטריונים, רמת המיסוד וסוג האינטרס של הארגון. מבחינת רמת המיסוד, ישי מבחינה בין ארבע קבוצות:

א. קבוצה אנומית היא קבוצה שמתקיימת תקופה קצרה בלבד, אין לה ארגון נרחב או חברים רבים ואין לה תקציב למשל, אנשי הגבעה הצרפתית שהפגינו בעד סגירת כביש מסוים לכניסת רכבים.

ב. קבוצה לא מאוגדת היא קבוצה שכוללת קבוצות משפחתיות המקדמות אינטרסים ספציפיים הקיימים לאורך זמן, אולם ללא תקציב ומוסדות. למשל, הפגנות החרדים בעד סגירת כביש בר-אילן בשבת.

ג. קבוצת אינטרס מוסדית: ארגון פורמלי שפועל בתוך מוסד כלשהו של המדינה, ופועל לקידום עובדי המוסד (למשל, טייסי חיל-האוויר, או שדולת החקלאים בכנסת). בתוקף היותם חלק ממוסד יש להם לגיטימציה לפעילותם, ואף תקציב וארגון.

ד. קבוצת אינטרס מאוגדת היא קבוצה כמו התאחדות העובדים, האגודה למלחמה בסרטן, וכו'. זוהי קבוצה שאינה שייכת למוסד מדינתי כלשהו, אולם יש לה תקציבים, מוסדות משלה, חברים רבים, והם מקדמים מטרות פרטיות לרוב, במטרה לשפר את תנאי חייהם/עבודתם של חבריהן.

מבחינת סוג האינטרס, מבחינה ישי בין שני סוגי אינטרס: פרטי או ציבורי. היא שואלת האם מטרת הפעולה היא אינטרס פרטי (של חברי הקבוצה

בלבד) או אינטרס ציבורי? כאשר האינטרס ציבורי, קשה יותר למסד את הקבוצה להשיג לה תמיכה כספית, כי ההנחה היא תמיד שהמדינה תתמוך, וזה לא תמיד מתקיים. חוץ מזה, לפעמים יש בעיה להבחין בין האינטרסים השונים, שהם סותרים (האם האגודה לזכויות האזרח, למשל, משקפת אינטרס ציבורי – דאגה לכלל אזרחי המדינה, או שמא היא מספקת צרכים של קבוצה מסוימת- ערביי ישראל והשטחים).

2) גורם שיטות הפעולה: האם פעולתם היא חוקית (שכנוע, הפעלת לחץ) או לא (איומים, הפחדות, אלימות). כאשר הפעולה של קבוצת לחץ בעל מספר חברים מועט היא אלימה, יש חשש שאותה קבוצה קטנה מכלל האוכלוסייה תצליח לקדם מטרות שהן בעצם מטרות פרטיות שלה, וכך בעצם תקודם טובת קבוצה קטנה על חשבון טובת הכלל- דבר שהוא איום על הדמוקרטיה, שמתבססת על עקרון הכרעת רוב, בין היתר. כמו כן, יש חשש שקבוצות שיש להן אמצעי לחץ יעילים (כמו עובדי חברת חשמל) יכולים להשפיע ולקדם מטרות בקלות רבה יותר מקבוצות בעלות אמצעי לחץ פחותים.

ישי טוענת שבישראל קבוצות רבות נוטות לעשות שימוש באמצעים אלימים כדי לקבל יחס מהממסד ומהתקשורת, וכדי להגדיל את תקציביהם ואת התמיכה הציבורית בהם (חשיפה לתקשורת תגדיל תמיכה ציבורית, לדוגמא): הפגנות אלימות, הבערת צמיגים בוערים, חסימת כבישים. ראינו זאת, למשל, בהפגנות השמאל בכפר בילעין נגד גדר ההפרדה, ומנגד בהפגנות הימין נגד ההתנתקות.

במדינות רבות מתקיים עקרון הקורפורטיזם- עקרון של שיתוף פעולה בין מוסדות המדינה, המעסיקים הפרטיים והעובדים- במטרה לקבוע כללי משחק ותנאי עבודה משותפים ומוסכמים, וכך לקדם את רצון כולם בצורה הטובה ביותר ותוך פשרה. בישראל זה לא קיים, אם כי יש נסיון להציג זאת כך ע"י המעסיקים והמדינה, לפי הכותב.

מסקנה: בישראל ניכרת מגמה של התגברות האלימות מצד קבוצות מצד אחד, ומצד שני גידול בכמות קבוצות האינטרס הפרטיות (כפי שכתבתי, בעקבות ירידה בהשקעות הממשלה והפרטות רבות), ויש עלייה בנחישות ובלגיטימציה הציבורית שלהן (בהסכמיות של החברה לפעולה שלהן, מאחר והממשלה מתערבת פחות מישהו צריך לעשות זאת).

ישנה עלייה במספר קבוצות האינטרס הציבורי, או לפחות קבוצות שטוענות שהן מייצגות את האינטרס הציבורי.

3) גורם תוצאות הפעולות: קבוצות האינטרס בישראל מצליחות מאוד, ומידת הצלחתן תלויה בשישה גורמים:

- א. המשאבים העומדים לרשותה (כסף, משרדים, אנשים).
- ב. תמיכה בצמרת (האם תומכים בהם חברי כנסת, שרים, אנשים משפיעים).
- ג. מידת האיום שהם מהווים כלפי השלטון או כלפי מי שיושב כרגע בשלטון.
- ד. העיתוי – האם הם פועלים בזמן שהמדינה רגועה בה, יחסית, או בתקופות קשות כמו מלחמה, אבטלה, וכו'.
- ה. מידת האהדה הציבורית לקבוצה.

ו. סוג הבעיה שהם מציגים ושעליה הם נלחמים – האם זו בעיה שאכן דורשת טיפול מיידי, או שאפשר לדחות אותה כי יש דברים חשובים יותר על הפרק כרגע; האם זו בעיה שיש ביכולת המדינה לטפל בה בכלל.

לסיכום, קבוצות האינטרס בישראל גדלו במספרן בשנים האחרונות; הלגיטימציה שלהן עלתה; יש גידול בכמות קבוצות האינטרס הציבורי; יש החלשה של זיקתן של הקבוצות למפלגה כלשהי. לרוב, הקבוצות הללו קמות לאחר שהתייאשו מתמיכה של פוליטיקאים במטרות שלהם.

מאמר ט"ו: אליעזר דון יחיא וישעיהו ליבמן, "דת ומדינה – חקיקה דתית". "החקיקה הדתית" היא אחד מנושאי המחלוקת הציבורית בישראל. בשל אופייה הדמוקרטי-חילוני של המדינה הציונית, יש התרכזות של הדתיים ב"חקיקה הגנתית" (כלומר, חקיקה שמטרתה לשמר חלק מהאופי היהודי של המדינה- כמו חוק נישואין וגירושין; ומאידך שימור התמיכות הכספיות שמקבלות קבוצות אלו מהמדינה).

ישנם שני סוגים של התנגדות לחקיקה הזו: מן הצד החילוני, יש הדגשה (בחקיקה ובנורמות ציבוריות) של נושאי הנוחות האישית והאינדיבידואליזם, וכן חשש מפני פגיעה בזכויות היסוד של קבוצות ופרטים (למשל, הפגיעה בזכות שלי כחילוני להתחתן עם מי שאני רוצה, או הזכות של ערבי לנסוע ביום כיפור).

גם דתיים וגם חילוניים אינם חד-משמעיים לחלוטין ביחס לשאלת החקיקה הדתית, וישנם גורמים שממתנים את הניגוד בין דתיים לחילוניים ומאפשרים דו-קיום רופף המבוסס על הסטטוס – קוו (בלטינית: המצב

הקיים. משמעות המושג- ההסדרים הקיימים במדינה בנושאים של יהדות, כמו איסור נסיעת אוטובוסים בשבת; מטבח כשר במשרדי ציבור ובצבא).

מהצד החילוני: האם הרוב החילוני נפגע, והאם נפגעת הדמוקרטיה כתוצאה מחקיקה דתית?

1) לפי הכותבים יש טוענים שנראה שלא, מאחר ורוב הציבור (גם החילוני) רוצה במדינה בעלת צביון יהודי;

2) חלק מהחילונים טוענים שזה בסדר שישנה חקיקה דתית, כיוון שהחרדים הם מיעוט שנאבק על זכויותיו במדינה שבה הרוב חילוני. יש להתחשב בצורכי המיעוט.

מנגד יש טוענים שהחרדים והדתיים משתמשים בעובדה שהם לשון-מאזניים פוליטיים (במקרים רבים אי אפשר להקים ממשלות בלעדיהם) ומנסים להשתמש בכוחם כדי לכפות הכרעות דתיות על המדינה ואזרחיה, שברובם לא רוצים זאת. (הדתיים יגידו במקרה זה, שה"כפייה" היא בעצם כלי דמוקרטי שמותר להשתמש בו).

3) חקיקה דתית מחזקת את הדמוקרטיה כשיטה המגינה על זכויות מיעוט, כיוון שהדתיים הם במידה רבה מיעוט במדינה.

מהצד הדתי: 1) דתיים רבים טוענים לעליונות של החוק הדתי על האזרחי, ולכן – יטענו שאין טעם לכפות חוקים אזרחיים על אחרים, שכן זה לא רלבנטי להם, וזהו עניין של כל אדם עם הבורא ולא עניינה של המדינה.

2) חקיקה דתית תיצור התנגדות כלפי הדת אצל הלא-דתיים.

2) ויש אחרים שיטענו שחובה לכפות, כדי שכולם ידעו שזהו החוק, וכדי להגן על האינטרסים של הציבור הדתי. יש להתחשב בצרכי המיעוט.

הטענה המרכזית במאמר: המאבק בין דתיים לחילוניים אינו קיצוני באופיו, מכיוון שהוא לא מתנהל סביב עקרונות בסיסיים – אף צד לא מנסה לפגוע בסטטוס קוו, כי כולם רוצים בסופו של דבר לחיות ביחד. החילונים נלחמים רק על דברים שפוגעים להם בנוחיות באופן קיצוני, או שפוגעים בזכויות אדם בסיסיות, ואילו החרדים והדתיים נאבקים מאבק "הגנתי", שמטרתו לשמור על הצביון המיוחד של הציבור שלהם ולא לשנות את החברה הישראלית.

מאמר ט"ז: דינה גורן, "כלי התקשורת והדמוקרטיה בישראל".

לעיתונות חופשית יש תפקיד חשוב בדמוקרטיה ליברלית. מטרתה לאפשר לכל אזרח לקבל מידע באופן חופשי על המתרחש במדינתו, וכן להביע דעתו מעל דפי העיתון או הטלוויזיה (בין אם תמיכה ובין אם ביקורת). האדם לא יוכל להביע דעתו, אם הוא לא מחונך לדמוקרטיה וחופש ביטוי ומחשבה, ואם הוא לא מקבל מידע חופשי.

העיתונות בישראל עברה תהליכים רבים של שינוי מאז הקמת המדינה, ועבר ממודל של עיתונות מגויסת ותעמולתית (שמשמשת שופר של השלטון) הפכה למודל של דגם עימות: עיתונות מדווחת, לוחמת ומבקרת.

1) דגם עיתונות מטעם: דגם זה שלט בישראל ב-25 השנים הראשונות לקיומה. זהו דגם בו התקשורת פועלת בתיאום עם השלטון וברשותו. שלושה גורמים מסבירים מודל זה:

א. התרבות הפוליטית הישראלית – ראשי המדינה באו ממזרח אירופה, מדינות בהן היה נהוג שלא לבקר את השלטון.

ב. לפני קום המדינה ביצעו רוב התנועות הציוניות פעילות בלתי חוקית (אצ"ל, לח"י, הגנה, פלמ"ח), שאסור היה לפרסם אותה.

ג. המחויבות כלפי המפעל הציוני היתה מאוד גדולה. העיתונות העדיפה לשתף פעולה עם צרכי השלטון, כדי שלא לפגוע במאמציו לכונן מדינה. דוגמה לכך לאחר קום המדינה היא ועדת העורכים – ועדה בה יושבים עורכי כל העיתונים במדינה ביחד עם נציגי הצנזורה הצבאית, שמעדכנת אותם ומבקשת מהם שלא לפרסם דברים מסוימים.

חריג מהדגם – בג"צ קול העם משנת 1953 כנגד שר הפנים. הוצא צו סגירה כנגד העיתון, לאחר שהוא מחה על כוונתה של הממשלה, כפי שפורסם באותם ימים בעיתון אחר, לשלוח מאות אלפי חיילים מישראל לעזרת ארצות הברית במלחמה כנגד קוריאה הקומוניסטית. עיתון קול העם מחה על כוונתיה של הממשלה במילים בוטות, ובין השאר נכתב כי: "נגביר את מאבקנו נגד המדיניות האנטי-לאומית של ממשלת בן-גוריון המספסרת בדם הנוער הישראלי". בתגובה סגר שר הפנים את העיתון למשך חמישה עשר ימים בטענה שהתפרסם בו דבר העלול לסכן את שלום הציבור. בג"ץ, בראשותו של השופט אגרנט, קיבל את טענותיו של עיתון קול העם ופסק כי אין להגביל את חופש הביטוי של העיתון מאחר שאין ודאות קרובה שמימוש חופש הביטוי במקרה זה יביא לסיכון שלום הציבור.

2) דגם העימות: קיים קונפליקט מתמשך בין השלטון לתקשורת. שלושה גורמים הובילו לכך:

א. מחדלי מלחמת יום הכיפורים, בעקבותיהם איבד הציבור את האמון במנהיגיו (בפרט – לאחר המלחמה הוקמה ועדת החקירה, ועדת אגרנט, שהטילה את האחריות לכשלון רק על הצבא, ולא על הפוליטיקאים, והציבור לא האמין לזה). הדבר החל בעקבות כשלון המדינאים לחזות את המלחמה, ואף החריף עוד יותר אחרי מלחמת לבנון. הקונצנזוס כלפי הצבא והשלטון התפורר. אם עד אז התקשורת ראתה מחובתה לעזור לשלטון ליצור ולחזק את הקונצנזוס, מאז המלחמה התקשורת הבינה שעליה לייצג יותר בעוז את הביקורת כלפי השלטון, כחלק מקיום דמוקרטי תקין.

ב. חילופי דורות בקהילת העיתונאים: העיתונאים שבאו מאירופה הגיעו לפנסיה, ובמקומם נכנסו עיתונאים שלא חשו מחויבים לשלטון.

ג. הקצנה בחברה הישראלית כולה – קבוצות רבות, בעיקר המתנחלים מימין וקבוצות שלום משמאל, איבדו אמון בהנהגה הישראלית.

כדי שעיתונות תוכל לתפקד, היא חייבת יכולת גישה למסמכי המדינה (בין היתר זה התאפשר בזכות חוק חופש המידע שנחקק ה-1992). עלינו לבדוק

את תרומת העיתונות לשמירת הדמוקרטיה בשלוש נקודות:

א. כלפי השלטון – לעיתונות יש עוצמה פוליטית רבה, ועליה להיות מאוד זהירה מצד אחד במה שהיא מפרסמת, ומצד שני לא להפלות פוליטיקאים מסוימים מול אחרים.

ב. כלפי הציבור – הציבור בישראל באופן כללי עוין כלפי התקשורת ולא מאמין למתפרסם בה. ישראלים רבים בעד הגבלת חופש העיתונות וחופש הביטוי של עיתונאים. דבר זה מקשה על העיתונות למלא את תפקידה.

ג. כלפי העיתונאים עצמם – עיתונאים שונים תופסים באופנים שונים את תפקידיהם. חלק רואים את עצמם רק כמדווחים על מה שקורה (ובכך הם, במידה רבה, עיתונות מטעם), בעוד אחרים רואים עצמם כמבקרים וכמעצבי דעת קהל.

לסיכום פרק זה: שני המשטרים העיקריים שמדע המדינה עוסק בהם הם דמוקרטיה ודיקטטורה. מושגי היסוד הרלוונטיים לדמוקרטיה הם שלטון

העם, חירויות הפרט, רצון הכלל ופולורליזם. ישנן שתי רמות של דמוקרטיה שחשוב להבחין ביניהן:

מהות דמוקרטיה חיצונית - תמיכת הרוב, בחירות פעם בכמה שנים - זוהי דמוקרטיה כצורת ממשל, כלומר - אלו מאפיינים שמשטר חייב שיהיו לו כדי שנוכל לקרוא לו דמוקרטיה).

מהות דמוקרטיה פנימית - הכרה בחירות האישית של כל פרט. זוהי דמוקרטיה כערך, כי רק ההבנה שהערכים הללו הכרחיים לקיומה של דמוקרטיה אמיתית תצליח לקיים דמוקרטיה כזו, בה האזרחים אכן מקבלים את זכותו של האחר לומר את דברו ולהביע את דעתו ללא חשש.

הבחנה זו מסייעת להבנת גם להבנת הפרק הזה - להבנת משטרים שהם דמוקרטיים רק למראית עין - משטרים פופוליסטיים (שפונים אל המוני העם וטוענים שהם מייצגים אותם) וטוטליטריים (משטר ששולט על כל תחומי חייו של הפרט), שאין בהם מעורבות דמוקרטיה אמיתית של האזרח, ובעצם השליט שולט על חייו.

משטרים ופוליטיקה: משטרים לא דמוקרטיים

הקומוניזם והפשיזם (ובתוכם הנאציזם), הם שני הדגמים הטוטליטריים של המאה ה-20, ובהן נדון בפרק זה. בשני המאמרים הראשונים, של פרידריך ובז'יז'ינסקי ושל נויברגר, נדון בשאלה האם המשטרים הללו דומים או שונים. נציג שתי תפיסות מרכזיות – הראשונה, אותה יציגו פרידריך ובז'יז'ינסקי, היא התפיסה המעגלית – שטוענת שכדי להשוות בין המשטרים עלינו להסתכל על מבחן התוצאה, כלומר, לראות איך הם פועלים ומה הם עושים. לפי תפיסה זו, משטרים אלו דומים, מכיוון שבסופו של דבר, לכולם יש מאפיינים דומים – בגדול, הם רצחניים וטוטליטריים. המאמר של נויברגר יציג לנו את שני הצדדים: את הגישה המעגלית – ומולה את גישת הרצף, שאומרת שאי-אפשר לומר שהמשטרים הללו דומים, כי בסופו של דבר השוני רב על הדמיון – עלינו להסתכל לא רק על הביצוע, אלא גם על האידיאולוגיה, על ההצדקות לפעולות, על ההבדלים בין אמירה למעשה.

מאמר י"ז: קרל פרידריך וזביגניב בז'יז'ינסקי, "קווי האופי הכלליים של הדיקטטורה הטוטליטרית".

הדגם של פרידריך ובז'יז'ינסקי הוא הדגם המרכזי אליו נתייחס בפרק על משטרים טוטליטריים, נציג אותו ונבקר אותו. הדגם מייחס למשטרים טוטליטריים שישה מאפיינים עיקריים:

1. אידאולוגיה מפותחת: אידאולוגיה המתאפיינת בשאיפה להגיע למצב מושלם של האנושות. הקמת חברה חדשה מלווה בתקווה משיחית. כל משטר טוטליטרי מחזיק באידאולוגיה שמטרתה לקרוא תגר על הסדר הקיים ולרצות לשנות אותו.

2. מפלגת המון יחידה: המנהיג הוא דיקטטור. הוא עומד בראש מפלגה היירארכית, הכוללת מיעוט המסור לאידאולוגיה המרכזית של התנועה, ולכן המנהיג יכול לסמוך על מיעוט זה.

3. מערכת של טרור פיזי או פסיכולוגי שמופעלת נגד "אויבים" של המשטר ונגד קבוצות מיעוט באוכלוסייה – אמצעי הטרור מופעלים, בדרך כלל, על ידי משטרה חשאית. כמו כן, הטרור מופעל על חברי מפלגה המסכנים את המנהיג או את שלטונו על המפלגה, לדעתו.

4. המונופולין על אמצעי התקשורת הוא בידי המפלגה. ישנו בדרך-כלל ערוץ מרכזי אחד, ומנחים בו המקורבים לשלטון.

5. למשטר יש מונופולין על השימוש המעשי בכלי נשק צבאיים. מאחר ומדובר בתקופה המודרנית, נדרשים אנשים רבים בכדי לשלוט על אמצעי הלחימה, והשלטון מרכז את השליטה בידי.

6. הפיקוח והניהול של הכלכלה מרוכזים בידי המשטר, באמצעות תיאום ביורוקרטי בין הפעילויות של גופים עסקיים שונים. ישנן קבוצות חברתיות שונות, בעיקר אליטות כלכליות, שמחזיקות במשאבים כלכליים (כסף, מכונות, כלי ייצור, מפעלים) - המשטר תומך לרוב באותן קבוצות, בתנאי שהן מקורבות למשטר, ומתאם בין כל אותן קבוצות. השוק אינו פתוח וחופשי לכל בני האדם, אך לרוב בני אותה אליטה כלכלית יכולים לסחור באופן חופשי (למעט הגבלות על כמויות המסחר), כאשר חלק גדול מהרווחים מגיע לשלטון.

לפי הדגם של פרידריך ובז'ז'נסקי, משטר נקרא משטר טוטליטרי אם ורק אם כל שש התכונות האלה מאפיינות אותו. תנאי זה הוא הכרח מבחינת התיאוריה הטוטליטרית. לדוגמא, יש מונרכיות (שלטון של מלך יחיד - שלטון אוטורקרטי, כלומר, המלך הוא הסמכות היחידה והוא המחליט, גם לגביו וגם לגבי כלל האזרחים. אוטו = יחיד, קרטיה = שלטון) או משטרים הלוחמים להגשמת מטרות לאומיות, שיש להם כמה מהתכונות שנזכרו כאן, אך הם אינם משטרים טוטליטריים.

כלומר, המאמר טוען, שהמשטרים הטוטליטריים הם בהכרח גם משטרים אוטוקרטיים (הם סוג מיוחד של משטר אוטוקרטי, סוג שיכול היה לעלות רק בתקופה המודרנית), אבל לא כל משטר אוטוקרטי הוא טוטליטרי. משטר הוא טוטליטרי רק אם הוא כולל את כל ששת המרכיבים שציינו קודם. משטרים אלו הם גם אוטוריטריים (כלומר, של סמכות. השליט הוא בעל הסמכות היחיד הקובע מה יהיה).

פרידריך ובז'ז'נסקי מבקרים את התפיסה האידיאולוגית המקובלת, לפיה אופי טוטליטרי של משטר מתבטא בנכונות שלו לשנות מהקצה לקצה את חיי בני-האדם הנמצאים בתחומו. פרידריך ובז'ז'נסקי טוענים שהתנאי הזה לא מספיק כדי לקרוא למשטר טוטליטרי - כדי שהוא אכן יהיה טוטליטרי, הוא צריך להיות מסוגל בפועל לשנות את חיי אזרחיו ולשלוט עליהם באופן מוחלט. לכן:

חשוב מאוד לזכור: לפי הדגם הזה, רק משטרים בעידן המודרני יכולים להיקרא טוטליטריים, מאחר ובכדי לקיים את כל ששת התנאים שציינו

למעלה יש צורך באמצעים טכנולוגיים (טלוויזיות, מכשירי מעקב), תחבורתיים (מכוניות, רכבי משטרה, רכבות), וביורוקרטיים (מנגנון הנעזר במחשבים) כדי לשלוט באופן מוחלט (טוטלי) על חיי האזרחים בכל תחומי חייהם. לפני התקופה המודרנית, אדם פשוט הנמצא תחת שלטון של מלך או קיסר בכלל לא ידע מי השליט ולא הכיר אותו. כיום, כל אדם יכול לראות בטלוויזיה את השליט ולשמוע את דבריו (השליט מנצל את התקשורת לצורכי תעמולה), ורק כיום השליט יכול לעקוב אחרי אזרחיו באמצעות משטרה חשאית, אמצעי מעקב, צבא שיכול לנוע במהירות, וכו'.

לפי מאמר זה, ישנו דמיון בין כל המשטרים הטוטליטריים, והוא שיש לכולם את שש התכונות שציינו קודם. הכותבים מתייחסים למה שהמשטר עושה בפועל (מפעיל טרור, שולט באופן טוטאלי=מוחלט על חיי אזרחיו, וכו'), ולא לאידיאולוגיה או לרעיונות בהם המשטר מחזיק. המשטרים הללו דומים (אך לא זהים) מבחינת אופן הארגון והמבנה שלהם, מבחינת מוסדות ותהליכים מרכזיים- מפלגה, שליט יחיד, בחירות למפלגה אחת בלבד, וכו', (כמו שנראה בהמשך, על הנקודה הזו ישנם רבים שמבקרים את המודל של פרידריך ובז'ז'ינסקי).

לפי המאמר, הטוטליטריזם המודרני מיוחד בעוד נקודה אחת: הוא רוצה להרוס באופן מוחלט את מה שמכונה "חברת ההמונים" המודרנית – החברה הדמוקרטית, המאמינה בעקרון שלטון העם ובתפיסה כאילו בני-האדם יכולים לשנות את חייהם כרצונם ולשלוט בחייהם.

יש התומכים ב"מודל הטוטליטרי" שפיתחו פרידריך ובז'ז'ינסקי (מודל שאומר שיש דמיון בין דיקטטורות קומוניסטיות ודיקטטורות פשיסטיות בכך שכולן טוטליטריות); ויש השוללים את המודל וטוענים שפרידריך ובז'ז'ינסקי התעלמו מהבדלים גדולים בין המשטרים הפשיסטיים למשטרים הקומוניסטיים (בעיקר הבדלים אידיאולוגיים).

בז'ז'ינסקי ופרידריך מציינים שהתפיסה שהדיקטטורות הללו אינן דומות כלל שלטה בעולם (בעיקר באירופה) בשנות ה-30 של המאה ה-20 ובמלחמת העולם השנייה (בעיקר אצל האמריקאים, שדיברו בתקופות שונות נגד הנאצים והפשיסטים, אך שיתפו פעולה במלחמה עם ברית-המועצות, ולכן היה להם אינטרס שלא להשוות בין המשטרים הללו). מה גם, שהפשיסטים

והקומוניסטים הדגישו בעצמם את ההבדלים ביניהם (הפשיסטים טענו שהם מנסים ליצור מדינה וסדר חדשים, שונים גם מהדמוקרטיה וגם מהקומוניזם). לעומת זאת, בימי המלחמה הקרה (החלה אחרי מלחמת העולם-השנייה, זוהי מלחמה שלא באמצעות הפעלה בפועל של נשק בין ארצות-הברית וברית-המועצות על השפעה ושליטה על מדינות שונות בעולם) ארצות-הברית רצתה להדגיש את הדמיון בין הגישות הקומוניסטיות והפשיסטיות, כי היא נלחמה נגד ברית-המועצות.

נראה את הגישות השונות בעד ונגד התיאוריה על הטוטליטריות בהרחבה במאמר הבא:

מאמר י"ח: נויברגר, "קומוניזם, פשיזם וטוטליטריות".

אחד ההבדלים בין הפשיזם לבין הקומוניזם מתבטא ביחס בין המציאות הדיקטטורית לבין רעיונותיהם והאידיאולוגיה שלהם. בפשיזם המציאות הדיקטטורית משקפת את רעיונותיו, ואילו בקומוניזם קיים פער גדול בין רעיונות החירות והשוויון לבין מציאות של דיכוי ורודנות. מהם הרעיונות המרכזיים של שני המשטרים?

קומוניזם	פשיזם/נאציזם	נושא
כלכלה ריכוזית, מנוהלת ע"י הממשלה והביורוקרטיה, ע"י אנשי המפלגה.	כלכלת שוק חופשית, יחסית. תוך שיתוף פעולה בין בעלי ההון ושיתוף הזעיר-בורגנים תומכי השלטון.	כלכלה
בעד דמוקרטיה" אמיתית", שוויון בין כל בני אדם על בסיס בינלאומי (צריך להנהיג שוויון בין האנשים בכל העולם), אמון בטוב בסיסי של כל אדם.	אנטי דמוקרטיה. האדם תוקפן מטבעו. קידוש המלחמה כחלק מטבע האדם. שמרנות. תמיכה מהימין המסורתי. אמונה בהמשכיות השלטון	אידיאולוגיה

והישארותו בידי האליטות.	שמאל חדש ומהפכני בחלקו. אמונה במהפכה מהיסוד. עממי (מסתמך על אהדת ותמיכת העם).
אליטות מסורתיות (אריסטוקרטיה) ואליטות חדשות.	

שלטון

מאמר זה משווה בין שתי הגישות המרכזיות המשוות קומוניזם לפשיזם (כולל נאציזם) דרך שתי גישות: הגישה המעגלית (הגישה של פרידריך ובז'זינסקי- טוענת שבכל משטר יש משהו מהמשטרים האחרים ויש דמיון בין המשטרים) והגישה הקווית (ששמה את המשטרים על קו ישר, כאשר בימין הקיצוני ניצב הנאציזם ואחריו שמאלה הפשיזם, ואילו בצד שמאל קיצוני ניצב הקומוניזם).

הגישה המעגלית תטען ששני טיפוסי הדיקטטורה (פשיסטית וקומוניסטית) מנוגדים אמנם במטרות שלהם, אבל בפועל הם דומים: שניהם דורשים שרק השקפת עולמם תתקיים במדינה (אין מפלגות אופוזיציה), וכופים על ההמונים את דפוס החיים שהם רוצים שישלוט. שניהם מפעילים טרור, שטיפת מוח.

מבין תומכי הגישה המעגלית, יש כאלו שטוענים, שהמשטר באיטליה הפשיסטית היה טוטליטרי חלקי (כי הוא שלט ברוב תחומי החיים של אזרחיו, אך לא כולם), לעומת המשטר בגרמניה הנאצית ובברית-המועצות הקומוניסטית, שהוא משטר טוטליטרי מלא. ההבדלים בין המשטרים הוא פשוט האופן והמיסוד בו הם מפעילים פרקטיקות טוטליטריות (אמצעי שליטה המוניים). אנחנו נראה גישה זו, למשל, במאמרו של אבינרי על ג'יין קירקפטריק.

הגישה הקווית טוענת שיש הבדל משמעותי בין המשטרים: לדברי הוגים שונים, הטוטליטריזם התקשר בתחילה למשטרים פשיסטיים בלבד, אך במשך הזמן הוא הפך כלי המשמש לתיאור משטרים פשיסטיים ומשטרים קומוניסטיים כאחד. ההגדרות תלויות בתקופה בה נערכה ההשוואה, ועלינו גם לבחון מיהו המגדיר. (נראה זאת גם במאמרים הבאים של אבינרי, וראינו זאת במאמר של פרידריך ובז'זינסקי).

טענות בעלי הגישה הקווית: משטרים פשיסטיים אינם רואים כל פסול בטוטליטריזם. ואילו משטרים קומוניסטיים, לעומת זאת, אינם מקבלים תווית זו, שכן היא מנוגדת לעמדתם המוצהרת, שהיא יצירת שוויון בין בני-האדם. מבחינת הגדרת המטרה של המשטר: הקומוניסטים יטענו שהם פועלים נגד המשטר הנקרא "דמוקרטיה", והם בעצם הדמוקרטיה האמיתית, כי הם מייצגים את העם ואת רצונותיו ומקדמים שוויון בין בני-האדם (הם מאמינים ברציונליות של האדם). הפשיסטים, לעומת זאת, יטענו שהמטרה שלהם היא להילחם גם בדמוקרטיה וגם בקומוניזם, כי הם לא מאמינים ברציונליות של האדם, והם רוצים להנהיג משטר אליטרי (שהשולטים בו הם האליטות, שיודעות הכי טוב מה העם רוצה וצריך). בפועל, עם זאת, נשען גם היטלר על תמיכת ההמונים בפעולותיו (למשל, השמדת יהודים), והקומוניסטים במשך תקופות ארוכות לא התעניינו בכלל בעם, ונתנו זכויות לאצולה הקיימת.

הפשיזם והנאציזם נשענים על העשירים, האריסטוקרטים ובעלי ההון, בעלי האדמות והאחוזות, אלו הן תנועות שמרניות ופופוליסטיות (נשענות על תמיכת מעמד הביניים, שהוא המעמד הגדול ביותר- על בעלי חנויות קטנות ומעמד ביניים נמוך, ולא על הפועלים, מבחינת אהדה ציבורית. עם כל זאת, מי ששולט בפועל הוא האליטות. הנאצים מנצלים את תמיכת מעמד הביניים, אך לא בהכרח מחזקים אותו). הקומוניסטים, לעומת זאת, נשענים על כלל הציבור, ובעיקר על הפועלים הפשוטים, שלא קיבלו אדמות וזכויות בימי שלטון הקיסר. בפועל, עם זאת, האדמות והמפעלים החקלאיים נשלטו ע"י האצולה מימי הקיסר.

בנוסף, למרות שהקומוניזם טען שהוא הדמוקרטיה האמיתית והפשיזם טען שהוא מתנגד לדמוקרטיה, דווקא המשטרים הנאצים והפשיסטים עלו באופן יחסי בצורה דמוקרטית (תוך שימוש במוסדות הדמוקרטיים, אך גם תוך הפעלת אלימות איומה כלפי מתנגדיהם), ואילו הקומוניזם- גם בבריה"מ וגם בסין- עלה במהפכה מלאה.

המאמר טוען שאת היחס למשטרים האנטי-דמוקרטיים ניתן לבחון בהתאם לתקופות היסטוריות ולאינטרסים של המדינות הדמוקרטיות: בשנות ה-30 של המאה ה-20, לפני מלחמת העולם השנייה וגם במהלכה, חוקרים מערביים חקרו והדגישו הבדלים בין המשטרים הטוטליטריים השונים, מאחר והחוקרים חשבו שאפשר לבלום את הנאצים בעזרת הקומוניסטים- מה שאכן

נעשה בימי מלחמת העולם השנייה. חוקרים אלו הדגישו את ההבדלים בין האידיאולוגיות, ואת הרצון של הקומוניסטים ליצור חברה טובה יותר, בעוד הנאצים דגלו בפגיעה באחרים ובמלחמה. בשנות ה-50 של המאה ה-20, בימי המלחמה הקרה, נעשה שימוש רב בהגדרות הטוענות שיש דמיון רב בין שני סוגי המשטרים הטוטליטריים, מבחינת הארגון והמבנה שלהם. זאת, כיוון שהמערב, ובעיקר ארה"ב, ניסה להילחם בהתפשטות הקומוניזם למדינות נוספות בעולם (הקומוניזם התחיל ברוסיה והמדינות השכנות, וניסה להפוך את הקומוניזם לבין-לאומי, כלומר- לקיים משטר כזה בכל העולם). לעומת זאת, בשנות ה-60-70, כשהתפתח הדטנט (ההפשרה ביחסים בין ארה"ב לבריה"מ, שיתוף פעולה בנסיון להפסיק את המלחמה הקרה), מדענים רבים דיברו שוב על ההבדלים בין המשטרים השונים. הם טענו שהמשטר הנאצי היה הרבה יותר גרוע מהקומוניסטי, כי הוא תופעה מפלצתית ואיומה לגבי כל בני-האדם

מסקנת המאמר: אי אפשר להגיע למסקנה ברורה וחד-משמעית באשר לשאלה כמה דומים וכמה שונים המשטרים הפשיסטיים מהמשטרים הקומוניסטיים.

*להזכירכם- הגישה של הדמוקרטיה האליטרית התפתחה בהשראת הגישה האליטרית של הפשיסטים. למרות זאת, היא עדיין גישה דמוקרטית, כי היא טוענת שהעם צריך לבחור מי ישלוט עליו (שומפטר).

**במאמר שלא הייתם צריכים לקרוא לבגרות, של זאב שטרנהל, הפשיזם מוצג כתרבות פוליטית שאמורה להחליף את כל מה שבא לפניו: הפשיזם הוא התקוממות נגד המטריאליזם (הרעיונות של רכוש פרטי וזכויות קניין) ונגד רעיונות ההשכלה והמודרניות (שהאדם רציונלי ויכול להחליט לעצמו). זו הסיבה לעיונות מצד הפשיזם כלפי הליברליזם, הסוציאליזם והדמוקרטיה וכלפי ההומניזם (ערך האדם) והגישה הרציונלית האוניברסלית (כל בני אדם רציונלים, ולכן שווים זכויות). בתרבות הפוליטית הפשיסטית, בניגוד לזו הדמוקרטית, יש מקום מרכזי למשמעת, לסמכות, ללאום, למדינה, לרגשות, לאינסטינקטים, לנעורים, למלחמה, לאלימות.

מאמר י"ט: אריך פרום, "הפסיכולוגיה של הנאציזם".

גישות שונות מסבירות את עליית הפשיזם והנאציזם. גישות מסורתיות מתמקדות בסיבות כלכליות, בחולשת הדמוקרטיה, במלחמות, בפחד מפני עליית הקומוניזם ובירידת ערכי הדת. אריך פרום, לעומתן, מציג גישה פסיכולוגית לניתוח הסיבות לעליית הפשיזם.

לטענתו, ישנו בסיס פסיכולוגי-נפשי לכך שדווקא בתקופה ההיא עלה המשטר הנאצי בגרמניה. גרמניה היתה מדינה חלשה לאחר מלחמת העולם הראשונה, בה הפסידה, ובעלת חובות כספיים למדינות המנצחות במלחמה. גרמניה נשלטה בעבר ע"י קיסר, שהפריד בין בני מעמדות שונים: היו המעמדות הגבוהים, בעלי הקרקעות והכסף; היו בעלי העסקים הקטנים, מעמדות הביניים השונים; והיו בני המעמד הנמוך, הפרולטריון, שלא היה להם גם כך מה להפסיד ולא נתמכו כלל ע"י המשטר הקיסרי.

בני המעמדות הגבוהים לא נפגעו מאוד מהמלחמה, כי הם נשארו האליטות בעלות הכסף, הכוח וההשפעה גם אחרי המלחמה (השלטון הדמוקרטי שנכפה על גרמניה השתמש בכסף ובמעמד של האליטות באירופה כדי לקדם את יציבותה של גרמניה). כאם יחסו של היטלר נחלק לשניים: חלקם, בעיקר האינטלקטואלים, לא תמכו בהיטלר באף שלב, ואותם היטלר הרג עוד לפני המלחמה. באלו שתמכו בו ושנאו יהודים, היטלר השתמש כבר בהתחלה: הם נשארו מעמד גבוה גם לאורך מלחמת העולם השנייה, הם היו היחידים שהורשו לפעול בשוק הכלכלי החופשי, הם היו בעלי המפעלים הצבאיים הגדולים והחשובים של המשטר הנאצי. הם גם שימשו בעמדות מפתח בממשל הנאצי, באקדמיה, בצבא.

בני מעמדות-הביניים הם אלו שאליהם פנה המשטר הנאצי בעיקר, כי הם אלו שנפגעו ביותר מהמלחמה: העסקים שלהם קרסו כי לא היו קונים, כאשר מפעלים נסגרו- אנשים אלו הפכו מובטלים, והם שילמו מסים רבים כדי לשלם את חובה של גרמניה. הם חשו מושפלים מהמלחמה ותוצאותיה. היטלר עודד את תחושות הקיפוח וההשפלה הלאומיות שלהם, ודאג להם: הם עלו בדרגה למעלה, מהמקומות מהם נזרקו היהודים. קיבלו את המשרות והכסף של היהודים, וקיבלו מחדש את כבודם האבוד.

בני המעמד הנמוך, לעומת זאת, לא חשו השפלה לאומית מהמלחמה, כי גם כך הם לא חשו שייכים לגרמניה- גם בימי הקיסר לא היו להם זכויות מיוחדות או מעמד מיוחד. לכן, היטלר לא פנה אליהם במיוחד, אולם עם הזמן- גם הם הושפעו ממהלכיו של היטלר: הם עלו בדרגה הכלכלית- חברתית אל מקומותיהם של אלו שהיו שם לפנייהם: אלו שהחליפו את

היהודים בתפקידים החשובים. הם אמנם לא חשו השפלה מהתבוסה, כי הם לא נלחמו ולא נלקח מהם כלום. אולם היטלר טיפח גם בהם תחושות של נאמנות למולדת הגרמנית וגאווה לאומית- על כך שהם עולים ברמתם החברתית, שהם עליונים על קבוצות נחותות מהם (צוענים, יהודים). לסיכום, היטלר ניצל את הכלל הפסיכולוגי הידוע: בני אדם רוצים יציבות, והם גם סאדיסטיים ומזוכיסטיים. הם מחפשים אנשים שהם יוכלו להרגיש עליונים עליהם, לפגוע בהם ולשלוט עליהם (כאן: יהודים, צוענים), ומצד שני רוצים מישהו חזק שישלוט עליהם ויבטיח להם שהכל יהיה בסדר והכל בשליטה כשהם מרגישים מושפלים (היטלר, שטען שצריך להחזיר את גרמניה לימי קדם, כשהם היו אימפריה, "הרייך בן אלף השנים").

כעת נציג את כתביהם של שני המנהיגים הפשיסטים המרכזיים, מוסוליני והיטלר.

מוסוליני: הוא טוען שמושג ההמון, הדמוקרטיה, הוא דבר שגוי. המון לא יכול לקבל החלטות, כי הוא לא מבין. מוסוליני מדבר על חשיבות העילית והאליטות בשלטון, על הצורך בריכוז סמכויות ובצייתנות עיוורת, על המדינה כערך עליון ועל קידוש המלחמה, הצבא והאלימות. כמו שראינו אצל אריך פרום, אנשים אוהבים לשלוט ולהישלט. מוסוליני טוען שההמון הוא עדר – יש לו "מוסר של עדר" – כאשר האדם נמצא בעדר הוא עושה את מה שכולם עושים. האדם נתון לשכנוע בצורה קלה יותר כאשר הוא נמצא בתוך קבוצה גדולה של בני-אדם. ולכן, ישנה קבוצה חזקה ונעלה יותר, האליטות, שהם אלו שיכולים לשלוט בעדר, לשלוט בבני-האדם החלשים ולכוון אותם. להגיד להם מה לעשות.

אותם האליטות צריכים לשלוט במדינה, להפוך אותה למדינת צבא, מדינה שמסתמכת על הצבא שלה ושחיה כדי ללחום – הלחימה מחייה את הגוף והנפש (משהו כמו רדבול), ומשמרת את חיותם של המדינה והלאום. השלום, לעומת זאת, מנוון ומטעה.

היטלר: משתמש במושגים של הגזענות הנאצית; מבחין בין שלושה סוגי גזעים: גזעים מייסדי תרבות (אלו הם הארים – הגרמנים והאוסטרים, האיטלקים), גזעים משמרי תרבות (אלו הן רוב אומות העולם, אבל בעיקר הכוונה כאן לסלבים – רומנים, הונגרים, אוקראינים, וכו') וגזעים משמידים תרבות (אלו הם היהודים והצוענים). יש עמים עליונים ועמים נחותים. היטלר מסתמך על "תורת המינים" שכתב דרווין על מלחמת המינים בטבע. לפי

תורתו של דרווין, הגזעים החזקים בין בעלי החיים שרדו (כלבים, חתולים, בני אדם), כיוון שהם הצליחו להתאים את גופם לתנאים המשתנים בכדור הארץ (חום, קור, לחות). גזעים שלא הצליחו להתאים את עצמם (כמו הדינוזאורים) נמחקו מן העולם.

היטלר לקח את התיאוריה הזאת, שהוכחה מדעית ע"י דרווין ועשה ממנה הקשה (שהיא, כמובן, לא נכונה), שישנם גם גזעים חזקים וחלשים יותר בין בני האדם. ההיסטוריה האנושית היא היסטוריה של מלחמות גזעים, כאשר יש גזעים בעלי טוהר דם וגזעים שמערבבים דם: הארים נוצרו מהשבטים הגרמאניים והנורדיים הקדומים, הם יצרו תרבות טהורה ונעלה בתוך המדינות האריות והנורדיות. אבל רוב עמי העולם לא באו ממוצא כזה משובח, ולכן הם מסוגלים לשמר את התרבות הנעלה, לחיות לפיה – אך לא לייצר אותה. היהודים, לעומת זאת, הם עם של נוודים. הם נולדים בתוך תרבות מסוימת, מסתובבים איתה ברחבי העולם ו"מתערבבים" בתרבויות אחרות. הם לא מייצרים תרבות, כי הם מערבבים בין תרבויות "נעלות" ותרבויות "נחותות" יותר – ובכך מחלישים את התרבויות החזקות. הם גם מתחתנים עם בני-העמים החזקים, ולכן מערבבים את הדם ומחלישים את החזקים. זוהי מטרתם, לפי היטלר. לכן הוא חוקק את חוקי הגזע, שמטרתם לגרום ליהודים להפסיק להרוס את העמים החזקים.

לסיכום, הפשיזם והנאציזם מתנגדים לערכים דמוקרטיים כמו שוויון, חירות, סובלנות ופלורליזם, וכן לערך השלום.

כעת נעסוק בשלושה מאמרים של שלמה אבינרי, שכולם עוסקים בנפילת ברית-המועצות, שהחלה בסוף שנות ה-80, והתרחשה סופית ב-1990 ו-1991, ובהשלכות של המצב הזה. אנו נראה בהמשך שאבינרי מציג באופן ברור איך נוצרה התקיימה בעולם המחקר תפיסת הרצף אצל אבינרי מוצגת בכמה אופנים: הוא מציג את ג'יין קירקפטריק ותפיסת הרצף שלה – התפיסה שיש הבדל גדול בין המשטרים הימניים לשמאליים. הוא מבקר אותה (הוא מייצג כאן את הגישה המעגלית) ואומר שההבדלים הללו אינם קיימים בפועל, כי שני סוגי המשטרים הם רצחניים וטוטליטריים, וטוען שהיא מייצרת הבדל שבעצם לא קיים – כדי להצדיק פעילות אמריקאית נגד הקומוניזם. בהמשך, במאמרים על נפילת ברית-המועצות, אבינרי מראה לנו איך נראתה ברית-המועצות מבפנים, ומציג את ההבדל הגדול מאוד בין

האידיאולוגיה הקומוניסטית (ששאבה ממרכס, אותו כבר למדנו – אידיאולוגיה של שלום, אחווה, אי-אלימות) לבין מה שהקומוניזם עשה בשטח (שימוש באלימות).

מאמר כ': שלמה אבינרי, "המציאות חזקה מכל טוטליטריות". זהו מאמר שניתן לראות כהמשך לויכוח בשאלת הדמיון ו/או השוני בין משטרים טוטליטריים שונים. אבינרי שואל שתי שאלות: האם יש הבדל בין הטוטליטריות של הימין לזו של השמאל? והאם מושג הטוטליטריות אכן מתאים למציאות שהוא מתיימר לייצג?

בתשובה לשאלה הראשונה, אומר אבינרי שאכן קיים הבדל גדול בין שני סוגי הטוטליטריות: במשטרים פשיסטיים אין פער בין האידיאולוגיה של משטרים אלו לבין המציאות החברתית – המשטרים הפשיסטיים אכן יישמו את האידיאולוגיה והערכים שהם ייצגו: השתלטות על מרחב מחיה, ארגון היררכי של החברה, חיסול המתנגדים, יישום תורת הגזע (בגרמניה), וכו'.

לעומת זאת, הקומוניזם בברית המועצות התיימר להיות משטר שמייצג ערכים כמו חירות האדם, אחווה, שוויון וצדק. אבל בפועל הפעילה, בדיוק כמו הימין, מערכות של טרור והפחדה. את ערכיו המרכזיים – מהפכה עולמית של הפרולטריון, ביטול המדינה – הקומוניזם של ברית-המועצות מעולם לא השיג.

כלומר, אומר אבינרי, דווקא בגלל הפער הרב בין אידיאולוגיה למציאות, קיים במשטר הקומוניסטי פוטנציאל רב לשינוי. טענה זו מוסברת בשני המאמרים הבאים של אבינרי – המסבירים את הסיבות לנפילת ברית-המועצות בכך שהיא פעלה בניגוד לאידיאולוגיה שייצגה ואת תופעת הלאומיות ששגשגה אחרי נפילת ברית-המועצות.

בתשובה לשאלה השנייה, אבינרי מבקר במאמר את דבריה של ג'יין קירקפטריק, פרופ' אמריקאית למדע-המדינה, שהיתה גם שגרירת ארה"ב באו"ם בימי הנשיא רונלד רייגן (שנות ה-80 של המאה ה-20). קירקפטריק טענה, שיש הבדל מהותי בין משטרים פשיסטיים לקומוניסטיים. היא כינתה את המשטרים הימניים אוטוריטריים, ואת המשטרים הקומוניסטיים טוטליטריים. לטענתה, משטר ימני הוא אוטוריטרי, כלומר, הוא מפעיל סמכות (אוטוריטה) על אזרחיו, והוא שולט בחיי אזרחיו, אולם הוא לא שולט על חייהם באופן מוחלט. לאזרחים במדינות אלו יש, לדבריה, חופש פעולה

יחסי, הם יכולים להביע את דעתם ולתפקד ללא פיקוח צמוד בכל תחומי החיים.

לעומת זאת, משטרים שמאליים הם טוטליטריים, כלומר, הם אכן שולטים על חיי אזרחיהם באופן מוחלט.

לכן, טענה קיקפטריק, משטרים ימניים הם משטרים שניתן ואפשר לשנות עם הזמן. על ארה"ב לתמוך במשטרים רודניים ימניים תומכי ארה"ב. לעומת זאת, אם ישנו משטר רודני תומך בריה"מ, על ארה"ב לסייע לכוחות המצויים באותן מדינות פנימה, ויכולים לפעול מבפנים ולהעלות משטר חדש, תומך ארצות-הברית.

לעומת זאת, משטרים קומוניסטיים אי-אפשר להפיל מבפנים, כי הם מפקחים על אזרחיהם יותר מדי. כנגדם יש לפעול בכל הכוח מבחוץ, ולא לנסות לשנות מבפנים.

אבינרי טוען, שבשם התיאוריה הזו קירקפטריק קודמה לתפקידים בכירים בממשל האמריקאי (כלומר, היא כתבה מה שהנשיא רצה לשמוע...). בשם התיאוריה הזו, בזמן המלחמה הקרה ניסו האמריקאים לפעול נגד משטרים שונים (שתמכו בברית-המועצות אך לא היו קומוניסטיים) במטרה להפילם ולהעבירם לתמיכה בארצות-הברית, כמו מדינות באמריקה הלטינית (ארגנטינה, צ'ילה, ניקרגואה, בהם שלטו רודנים פשיסטיים). בנוסף, תמכו האמריקאים במשטרים פשיסטיים במודע, כמו בספרד של פרנקו, מאחר והם התנגדו לקומוניזם.

אבינרי טוען שהטיעונים שלה אינם נכונים היסטורית, ושהסיבה היחידה לכך שהיא פרסמה אותם היה כדי לקדם את מדיניותה האלימה של ארצות-הברית כנגד מדינות שהיא רצתה להפוך לתומכות ארה"ב.

היסטורית, לטענתו, ניתן לראות שקירקפטריק טעתה: א) ברית-המועצות נפלה מבפנים, בגלל מרידות שונות של לאומים בתוכה שהתמרדו כנגדה (בעיקר כל מדינות מזרח-אירופה), והמדינות המורדות הפכו ברובן לדמוקרטיות. כלומר, לא נכון לומר שהמשטרים הללו נפלו בגלל תמיכה אמריקאית במורדים מבחוץ.

ב) בנוסף, אבינרי טוען ששני סוגי המשטרים, הפשיסטיים והקומוניסטיים, הם בהחלט טוטליטריים. ההבדל הוא, שבפשיזם לא היה הבדל בין אידיאולוגיה למעשה (הדוגמא הקיצונית לכך: היטלר טען שמטרתו להרוג את היהודים, וכך אכן עשה), ואילו הקומוניזם הוא צבוע: טוען שמטרתו ליצור

שיון ופועל לעשות בדיוק ההיפך, רוצח אנשים בגלל השתייכות אידיאולוגית למפלגה אחרת, מעביר אוכלוסיות ממקום למקום, מדכא אוכלוסיות שרוצות עצמאות, וכו'. החוקה הקומוניסטית מאוד ליברלית, אך לא יישמו אותה במציאות.

בסיכומו של דבר טוען אבינרי, שבניגוד לטענתה של קירקפטריק, אף משטר טוטליטרי לא יכול להחניק את רצונותיהם של אזרחיו: הפשיזם באיטליה וגרמניה נפל בגלל לחץ מבחוץ במלחמה, הפשיזם בספרד נפל רק לאחר שנים רבות במאבקים, ואילו ברית-המועצות נפלה כי לאנשים נמאס מהכפייה והם רצו לממש את הלאומיות שלהם. כל משטר טוטליטרי עתיד ליפול בשל כך.

כלומר, בתשובה לשאלה האם המושג "משטר טוטליטרי" אכן תיאר את המציאות כראוי – התשובה היא לא, אף משטר – בין אם קומוניסטי ובין אם פשיסטי – לא הצליח לכפות באופן מוחלט את רצונו על אזרחיו.

מאמר כ"א: שלמה אבינרי, "אין סוציאליזם ללא חירות".
זהו גם מאמר שדומה בטעוניהם שלו למאמר הקודם. רבים טוענים, שהקומוניזם נכשל מפני שהוא לא מתאים למציאות, מכיוון שהסוציאליזם כשיטה פוליטית נובע מטעות בחשיבה ובניתוח הפוליטי. אבינרי טוען שהטענה הזו אינה נכונה: הקומוניזם לא נכשל מכיוון שאי אפשר להגשים את התיאוריה המרכסיסטית, אלא נכשל מאחר ולא מימש את מטרותיו, ומאחר ופעל באופן הפוך לחלוטין מהאופן בו התיימר לפעול. אבינרי שואל מדוע נכשל הקומוניזם: האם התיאוריה הסוציאליסטית שגויה מהיסוד, או שמא המימוש שלה ע"י הקומוניזם היה שגוי? והתשובה ברורה וחדה: השלטון הסובייטי-קומוניסטי היה מנוגד לחלוטין לכל מה שהסוציאליזם

מייצג. מכאן נובע שם המאמר: אין סוציאליזם ללא חירות

מחקרים שנערכו לאחרונה, בעקבות קריסת המשטרים הקומוניסטיים באירופה, מנתחים את אופיים, את הרקע הרעיוני שלהם, את דפוסי שלטונם ואת הסיבות לכישלונם. מטרות הקומוניזם המקוריות, לפי אבינרי, היו טובות, אך הוא לא מימש אותן באופן הנכון. לפי אבינרי, הסוציאליזם טוען שמטרתו ליצור שוויון בין בני-אדם, חירות כלל אנושית, וליצור משטר בו הם יבטאו את עצמם בצורה הטובה ביותר, באופן לא אלים.

אולם, אבינרי סבור שבשלוש נקודות המשטרים הקומוניסטיים פעלו בניגוד לרעיונותיו של מרקס (אבי הסוציאליזם) ולנין (אבי הקומוניזם):

1) לפי מרכס, כפי שכבר למדנו, אפשר ליישם את המהפכה הסוציאליסטית רק במדינות תעשייתיות-קפיטליסטיות, כלומר שלא מושתתות בעיקר על חקלאות, אלא על תעשייה וכסף. בעולם שאינו תעשייתי אין פרולטריון במובן המודרני (אנשים שאין להם כלום. הרי בחברה החקלאית לאנשים היה אוכל משלהם, היה לרוב אציל שדאג להם. בחברה המודרנית רק באמצעות כסף ניתן לקנות אוכל), ואי אפשר לארגן את העובדים כפי שניתן בחברה תעשייתית.

ואילו היכן התחיל הקומוניזם? ברוסיה, שהיתה אז מדינה חקלאית לחלוטין.

היו עוד כמה חריגות מהמושגים המרכסיסטים לניניסטים: הרעיונות ומושגי המפתח במחשבה המרקסיסטית (של מרקס) מוצגים "במניפסט הקומוניסטי":

הנחת המטריאליזם: כל חברה וחברה מאופיינת בתופעת החוסר – תמיד חסרים מוצרם ושירותים, כי אין מדינה שיכולה לייצר לבד את כל הצרכים של עצמה. לכן, החומרנות (מטריאליזם) היא הגורם שמוביל את ההיסטוריה – הצורך לקנות והרצון למכור כדי לשלם בעבור הקניות. ההיסטוריה תלויה בתהליכים כלכליים: מי ששולט בכסף שולט במדינה, ובעצם במידה רבה בעל העולם. או כמו שאמר חז"ל – בעל המאה הוא בעל הדעה.

דטרמיניזם היסטורי - ההיסטוריה היא שרשרת, או רצף, של מלחמת מעמדות (מלוכה, אצולת אדמות, אצולת כסף, פרולטריון. או לפי תקופות היסטוריות: עבדות, פיאודליזם, קפיטליזם, סוציאליזם). כל פעם מעמד אחד מקופח נלחם נגד המעמד שמעליו, כאשר המדינה משמשת כמכשיר בידי המעמד השליט (במקרה שלנו, הבורגנות) לכפיית רצונותיו. כלומר, התהליכים והתוצאות ההיסטוריים הם הכרחיים, כי ההיסטוריה פועלת תחת כללים וחוקים היסטוריים קבועים שעלינו ללמוד ולהבין.

הנחת הדיאלקטיקה – ההיסטוריה מתפתחת בצורה של תזה-אנטי-תזה-סינתזה, כלומר רעיונות שונים כובשים את ההיסטוריה, ותמיד של התפתחות רעיונית.

אם כן, מדוע הקומוניזם נכשל? כיוון שהוא לא "קפץ" באופן טבעי בתהליך ההיסטורי הדטרמיניסטי. כדי שהוא יצליח, היה צריך קודם כל לבוא השלה הקפיטליסטי, שכן זהו הכרח ההיסטוריה, זהו חלק מהתהליך הדיאלקטי. ברגע ש"כפו" על ההיסטוריה משטר שלא התאים לה (המרקסיזם בא מייד

אחרי שלטון הצאר שהיה שלטון פיאודלי-חקלאי, לפני השלב ההכרחי של (הקפיטליזם) – המשטר הזה היה חייב להיכשל וליפול.

במניפסט, מרכס יוצא בקריאה לביטול הדמוקרטיה הבורגנית ולהדגשת התפקיד ההיסטורי של הפרולטריון. לדעת מרכס, על הפרולטריון להילחם כנגד מדכאיו. כאשר ישתלטו הפועלים הפרולטריום על אמצעי הייצור (מפעלים, מכונות), הם ילאימו את כל אמצעי הייצור (יהפכו אותם לשייכים למדינה), ולאחר תקופה קצרה (שנקראת "דיקטטורה של הפרולטריון"- תקופה לאורכה מלאימים את אמצעי הייצור) יפרקו את המדינה- כך שכל הרכוש יהיה שייך לכולם, כל אחד יעבוד לפי יכולתו ויקבל לפי צרכיו.

2) כאמור, הקומוניזם מושתת על עקרון של חופש המחשבה והדעה. בפועל, ה"דיקטטורה של הפרולטריון" היא מה ששלט הפועל בברית-המועצות, כלומר בברית-המועצות שלטה לאורך זמן מפלגה אחת דיקטטורית, שכולם היו חייבים להיות חברים בה. אותה מפלגה תפסה את השלטון בכוח מידי הצאר בפוטש צבאי בנובמבר 1917, ופגעה בחופש הביטוי והמחשבה ע"י הפעלה של אלימות וטרור לאורך זמן. אבינרי טוען, שמשטר שטוען שמטרתו המרכזית היא יצירת שוויון בין בני-האדם, ובכלל כל משטר, לא יכול לשלוט באמצעים כוחניים וללא הסכמת העם.

3) ברית-המועצות ניסתה לכפות על המדינות הגרורות שלה (מדינות שהיא השתלטה עליהן בכוח או בהסכמה) משטר קומוניסטי תוך איום באלימות ותוך שימוש באלימות: הם למעשה כפו בכל מדינה גרורה שהמפלגה הקומוניסטית שהיתה קיימת באותה מדינה היא זו שתשלוט על המדינה. לכל מדינה גרורה היה נציג בפוליו-ביורו: במרכז השלטוני הקומוניסטי שיש ברוסיה. כאמור, כפייה של משטר בדרך של אלימות אינה יכולה להצליח באף חברה לאורך זמן, בפרט לא כאשר המשטר הבטיח בדיוק את ההיפך. כל משטר דכאני (מדכא) – סופו ליפול.

מאמר כ"ב: שלמה אבינרי, "לבלוב של לאומיות".

מאמר זה מהווה המשך למסקנות המאמר הקודם. אבינרי טוען, שלאחר נפילת ברית-המועצות, התופעה הבולטת באיזורים שהיו גרורות סובייטיות

היא תופעת הלאומיות. המאמר נכתב ב-1991, ממש כשהמשטר הקומוניסטי קרס. מבחינה זו, המאמר ניבא את העתיד בצורה די נכונה, לצערנו. לדעת אבינרי, ניתן לנבא שבעתיד אנו נראה את האיזור נכנס למלחמות לאומיות עקובות מדם שנאבקות של שליטה, שטח ושליטה תרבותית. ואכן, הדבר התרחש ועדיין מתרחש במידה מסוימת במזרח-אירופה: בגרוזיה, יוגוסלביה לשעבר, צ'צ'ניה, וכו'.

אבינרי מציג ניתוח בשלוש רמות, ובו הוא מראה את הקשר בין הפריחה התרבותית-לאומית באותה תקופה לבין אופי המשטר הקומוניסטי:

1) האופן בן האידיאולוגיה המרכזיסטית תופסת את עניין הלאומיות – לפי מרכס ולנין, עם התפתחות הסוציאליזם, אנשים יתנתקו מהתפיסות הלאומיות שלהם, שכן השאיפה הקומוניסטית היא לביטול המדינה. לפי תפיסה זו, לאף אחד אין באמת צורך במדינה הלאומית – מה שמעניין את הבורגנים הוא הכסף, לא הלאום. הבורגני הולך למקום בו הוא יוכל להפיק רווחים. את המעמד השני, הפרולטריום, ניסו כל השנים "לסמם" במסך העשן הלאומי – יצרו אצלם תודעה כוזבת כאילו יש להם אינטרסים משותפים עם המדינה הלאומית והברוגנות, כדי לגרום להם לקבל את הקפיטליזם שמנצל אותם באופן קבוע. ברגע שהפרולטריום יצליחו להבין שזו תודעה כוזבת, והמדינה הלאומית-קפיטליסטית בעצם לא דואגת להם, הם לא ירצו בה יותר.

כלומר, הקומוניזם ראה בלאומיות תופעה חולפת שעתידה להיעלם מהעולם. אי לכך, הקומוניזם לא העריך באופן נכון עד כמה הלאומיות היא רגש חזק בבני האדם ולא טרח, לפחות לא באופן מלא, לדכא אותו. הוא לא הבין, שהמאבקים הלאומיים הם מאבקים לא רק על שטח ועל שליטה, אלא גם על כבוד, תרבות, רגשות מאוד חזקים שישנם בכל בן-אדם.

2) הטיפול בשאלת הלאומיות בברית המועצות: כאמור, המדיניות הקומוניסטית לא שמה דגש על דיכוי הלאומיות במדינות הגרורות שלה. מה שקרה בפועל הוא, שהרגשות הלאומיים "הוקפאו" במשך 70 שנות השלטון הקומוניסטיות (שאז, כמובן, אי אפשר היה להילחם כי הגוש הקומוניסטי נשלט באופן טוטליטרי ע"י רוסיה).

מה שקרה הוא שלנין רצה לחזק את שליטת ברית המועצות במדינות הגרורות. לכן, מייד לאחר סיום המהפכה בנובמבר 1917 הכריזה הממשלה הסובייטית על כך שלכל הלאומים האתניים בברית המועצות תינתן זכות להגדרה עצמית. שיטת ההגדרה העצמית היתה מלאת סתירות: מצד אחד, הורשו אותן קבוצות להמשיך בטקסים הדתיים והתרבותיים שלהן, בלימוד השפות שלהן. מצד שני, כל אלו נעשו רק בטריטוריות מסוימות שהוקצו לאותן קבוצות, ובפיקוח הדוק של השלטון הקומוניסטי. כלומר, כדי לדאוג שההגדרה העצמית לא תסכן את שלמותה של ברית-המועצות. מדיניות זו יצרה שני דברים: האחד, פיתוח מודעות ייחודית לכל קבוצה לאומית; השני, קשר של אותה קבוצה לטריטוריה המסוימת (ידוע שהמשטר הקומוניסטי עשה "נדידת עמים" – הוא העביר קבוצות מטריטוריה לטריטוריה, וריכז קבוצות אתניות-לאומיות שונות באיזורים שונים).

בהמשך, במהלך השלטון הטוטליטרי הקומוניסטי, במיוחד בימי סטלין, דיכאו הקומוניסטים את רצונותיהם וזהויותיהם של העמים השונים, מתוך רצון ואמונה מזויפת, שיש ליצור אחידות בין קבוצות שונות לאומים שונים (תפיסת הקומוניזם = כל בני האדם שווים). הבעיה היא, שהקומוניזם יצר זאת באמצעים פסולים, ע"י כפייה ואלימות, ואז כבר נוצרו רגשות לאומיים חזקים בבני-האדם.

3) שאלת הלאומיות והאומות הגרורות: אבינרי טוען, שהשינוי החברתי-אתני-כלכלי שחולל המשטר הקומוניסטי לא היה עמוק, כי הוא לא הצליח לדכא את שאיפותיהם הלגיטימיות של עמים שונים. ולכן, בעקבותיו קמים לתחייה הכוחות הישנים הטרומ-קומוניסטיים של קבוצות לאומיות שונות. כלומר, אותן קבוצות לאומיות שהתחזקו וכאילו "הוקפאו" לשבעים שנה, "חזרו לחיים" לאחר נפילת הגוש הסובייטי.

כלומר, לסיכום, שלושת הגורמים הללו, אידיאולוגיה קומוניסטית, המדיניות הקומוניסטית כלפי הלאומים האתניים והיחס לגרורות הגוש, הם אלו שלפי אבינרי מרמזים על כך שהמלחמות הלאומיות-האתניות יתחדשו בשיא הכוח לאחר נפילת הגוש הקומוניסטי. כאמור, הוא צדק.

מאמר כ"ג: דן זקס, "פונדמנטליזם: הטוטליטריות החדשה".
חוקרים מצביעים על עלייתו של זרם טוטליטרי-דתי המבוסס על שלטון הדת, ובנוסף לכך דומה לקומוניזם ולפשיזם בחלק מתכונותיו המהפכניות, המשיחיות, האקטיביסטיות וה"טוטליטריות", וביכולתו לגייס המונים למען עיצוב מחדש של המדינה, החברה והאדם.

פונדמנטליזם נגזר מהמילה "שורשי", או "בסיסי". הפונדמנטליזם פירושו נטייה לשמרנות, נטייה לחזרה לשורשי העבר (בעיקר דת). בפרט, מתאפיין הפונדמנטליזם בגישה שהיא אנטי-לאומית (נגד קיומם של לאומים ונגד קיומן של מדינות, הגישה לא מאמינה בשלטון על גבולות מדיניים מוגבלים. הדת שולטת על כל העולם, או לפחות על האיזור שנבחר ע"י האל, לדעתם, לבני אותה דת), אנטי-חומרית (נגד רווחים חומריים, הכל שייך לשלטון הדתי, לאלוהים ולנציגיו על האדמה, נגד זכויות אדם ואזרח) ובעד חיים על פי ציוויי הדת (לפי הדת כפי שהם מבינים אותה). זו גישה טוטליטרית, כיוון שהיא רוצה לכפות את החיים הדתיים על כלל הציבור עליו היא שולטת. בישראל הגישה הפונדמנטליסטית-יהודית מתאפיינת בשלושה מרכיבים מרכזיים, שמשלבים ביניהם עם השנים:

(1) חסידות- זרם דתי שמקורו ברבי מליובביץ'- גישה שמתנגדת לציונות ולדמוקרטיה, וטוענת שיש לחכות למשיח בכדי להקים מדינה יהודית אמיתית.

(2) רוויזיוניזם (מהפכנות, שינוי מהיסוד). מקורו ברב מאיר כהנא וגישתו, השוללים את זכותם של לא-יהודים לחיות בארץ-ישראל- ולא רק במדינת ישראל. הרב כהנא וממשיכיו מאמינים בכך שישראל צריכה להיות מדינת הלכה, וישלטו בה רבנים.

(3) חלוציות ישנה- שני היסודות הקודמים משתלבים בימינו, לאחר מלחמת ששת הימים בשנת 1967, לתנועה היהודית המשיחית, ובראשה מתנחלים קיצוניים, הרוצים קיומה של מדינה יהודית הלכתית בארץ-ישראל. לגישתם, הקמתה של מדינת ישראל מסמל את התחלת הגאולה (אתחלתא דגאולה), ולכן יש לחזק את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, ובד-בבד לקדם הקמתה של מדינת הלכה יהודית, במטרה לחדש את המלוכה בישראל מבית דוד המלך.

הטוטליטריות היא מפגש בין טבע-האדם לנסיבות חברתיות: כאשר קבוצה של אנשים כריזמטיים יודעים להשתלט על ההמונים ולעודד אותם לכיוון מחשבה מסוים. הפונדמנטליזם הוא זרם טוטליטרי, כי מטרתו לחדש את שליטת העם היהודי בארץ-ישראל המקראית (שמצויה לא רק במדינת ישראל של היום, אלא גם בסוריה, ירדן, עיראק), לעתים תוך שימוש במוטיבים גזעניים של עליונות העם היהודי על פני עמים אחרים, ולכפות על כלל הציבור חיים דתיים.

מאמרו של גיורא קולקה על ארצות הברית:

"ארצות הברית – מבנה חוקתי בדמוקרטיה פדרלית": זוהי דוגמה לניתוח המבנה החוקתי של מדינה בעלת משטר דמוקרטי נשיאותי. המאמר עוסק בניתוח הבלמים והאיזונים – בחוקה האמריקאית ובניתוח השינוי המתמשך שחל בפירוש החוקה, בסמכויות המוסדות וביחסי הכוחות בין מוקדי העוצמה החוקתיים בארצות הברית.

ארצות-הברית היא דמוקרטיה פדראלית, כלומר: יש בה מדינות רבות ולכל מדינה יש את רשויות השלטון שלה (ממשלה, פרלמנט, בתי-משפט). בנוסף לכך, מעל למדינות עצמן יש את השלטון הפדראלי, שיושב בושינגטון DC. שלטון זה מקבל החלטות שתקפות לכל המדינות כולן. הוא מחליט בענייני חוץ ובטחון בעיקר, וכן בנושאי מדיניות כלכלית כלל-אמריקאית ועוד. כאשר בית-המשפט העליון הפדראלי פוסק, זוהי פסיקה סופית ואין עליה ערעור. בנושאים רבים, המדינות השונות פוסקות בעצמן, ואין החלטה כלל אמריקאית (למשל, בנושא הוצאות להורג כעונש על רצח. ישנן מדינות שמוציאות להורג, ואחרות שלא).

גם הממשל הפדראלי כולל את שלוש רשויות השלטון: הפרלמנט (קרוי "קונגרס", ומורכב מסנאט ובית-נבחרים), בתי משפט פדראליים ונשיא, שהוא ראש הראש המבצעת.

המאמר מנתח את רשויות השלטון ואת היחסים ביניהן, וכן מנתח קטעים מהספר "הפרדליסט". הפרדליסטים היו קבוצה של אמריקאים שבתקופה של לפני כתיבת החוקה האמריקאית פרסמו בצורה אנונימית מאמרים, בהם הסבירו איך צריכה לעבוד הדמוקרטיה האמריקאית. אותם כותבים נעשו מאוחר יותר הנשיאים הראשונים של ארה"ב, או בעלי תפקידים בכירים אחרים.

זוהי סקירה קצרה של המאמר (ואני ממליץ לקרוא אותו בכל מקרה): הטענה המרכזית במאמר היא, שבמהלך השנים, התחזק כוחה של הרשות המבצעת (הנשיא) על-חשבון כוחה של הרשות המחוקקת. ההתחזקות לא נבעה מחלוקת הכוחות שיצרה החוקה האמריקאית, אלא מכך שהנשיא צבר עוד ועוד כוח, בעיקר במהלך מאה ה-20, כתוצאה מהשתתפות ארה"ב במלחמת העולם השנייה. "עוצמתו של הנשיא כיום היא תוצאה של התפתחות היסטורית קונקרטיית, ולכן גם אפשר לראות את ההיסטוריה של

הממשל האמריקני כההליך מורכב, שבמהלכו עבר מרכז הכובד אל הרשות המבצעת."

איזונים ובלמים: אחד הדברים שהדאיגו ביותר את כותבי "הפדרליסט" היה, שהשלטון יכול לפגוע באזרח לא מעט. כדי למנוע עד כמה שניתן מצב זה, הציעו הכותבים ליצור איזונים ובלמים שיגבילו את פגיעת השלטון באזרחים. איך? ע"י כך ש"נפנה" את רשויות השלטון האחת כנגד השניה. כך לא יהיה להם כוח או זמן להילחם באזרח. כך, נגביל את כוחן של כל הרשויות, וניצור תחרות בין גופי שלטון שונים על כוח, שליטה והשפעה.

מבנה השלטון הפרדאלי: שתי משמעויות למושג "שלטון פדראלי": (1) חלוקת הסמכויות המוסדית בין הרשויות המקומיות לרשויות השלטון המרכזי; חלוקת סמכויות ופיצול טריטוריאלי (רשויות שלטון שונות, מקומיות ופדראליות, יושבות במקומות שונים ורבים – ביזור ופיזור הכוח). (2) רשויות השלטון ומנגנוני הממשל המרכזיים: בעיקר מתכוונים לממשלה הלאומית, הכלל-אמריקאית, היושבת בבירה האמריקאנית, וושינגטון DC.

הרשות המחוקקת: הקונגרס: החלוקה של שני הבתים בקונגרס נועדה לפשר בסכסוך שהיה בין מדינות גדולות לקטנות עם הקמת ארה"ב. בבית שנקרא "סנאט" יושבים 2 נציגים מכל מדינה (ללא קשר לגודלה). בבית שנקרא "בית-הנבחרים" יושבים מכל מדינה נציגים שמספרם נקבע באופן יחסי לחלקה של המדינה בכלל אוכלוסיית ארה"ב. כשקמה ארה"ב, המדינות הקטנות רצו שהפרלמנט האמריקאי כולו יהיה בסגנון הסנאט (כדי שלא תהיה השפעה לגודל המדינה על נציגותה), והמדינות הגדולות רצו פרלמנט בסגנון בית-הנבחרים (כדי שהגדולות ישלחו יותר נציגים, וכך תהיה להן יותר השפעה על החלטות הפרלמנט). כדי למנוע את הסכסוך, הקימו את הקונגרס, המכיל את שני בתי-הנבחרים. כך אף אחד לא מרוויח ולא מפסיד לחלוטין.

לשני הבתים סמכויות זהות לרוב, אך לא תמיד. כל חוק חייב להיות מאושר ע"י שתיהן. כאשר אין הסכמה, מקימים הבתים ועדה המורכבת מנציגי שני הבתים, כאשר לשני הבתים יש נציגות שווה בוועדה. רק כשהוועדה מוצאת פשרה, החוק יכול לעבור.

סמכויות נפרדות יש להן בכמה נושאים, אך גם בהם תמיד חייבות להיות לבתים סמכויות משלימות, כך שלא יוצר מצב שרשות אחת קובעת ולשניה אין על כך השפעה:

1) הדחת נשיא: זהו אמנם הליך נדיר, שמעולם לא התקיים במלואו בארה"ב. בהליך זה, משמש בית-הנבחרים כגוף שמרשיע את הנשיא, ואילו הסנאט מחליט האם להדיח אותו או לא, או איך להעניש אותו בדרך אחרת. הסנאט יכול לדון בעונש, רק לאחר שבית-הנבחרים כבר הרשיע את הנשיא.

2) אישור (אישור לאחר שכבר אושר פעם אחת) של הסכמים עם מדינות זרות או ארגונים בינלאומיים: סמכות זו נמצאת מבחינה חוקית-פורמלית רק בידי הסנאט, אבל בפועל חייבים לקבל גם את אישור בית-הנבחרים. זאת, מכיוון שלאחר שחוק/הסכם כזה אושר, צריך לספק לו כסף, תקציב, כדי לקיים אותו. בכדי להעביר את החוק שמספק את התקציב, חייבים אישור של הסנאט ושל בית-הנבחרים גם יחד.

3) יצירת תפקידים ביצועיים, חוץ מתפקיד הנשיא הקיים בחוקה: הסנאט רשאי ליצור תפקידים ביצועיים הנוספים לתפקיד הנשיא. את בעלי התפקידים הללו ממנה הנשיא, ואת הנשיא בוחר העם עצמו.

הרשות המבצעת: סמכויות הנשיא: מפקד עליון של הצבא והצי הימי של ארה"ב; בסמכותו לקבל דיווח ממשרדי הממשלה על תפקודם ומעשיהם; יכול להעניק חנינה במקרים של עברות פדראליות; חותם עם הסכמים בינלאומיים (ההסכמים יקבלו תוקף רק לאחר אישור ברוב של שני-שלישים בסנאט); ממנה שגרירים, קונסולים, שופטי בית-המשפט העליון הפדראלי ופקידי ממשל פדראליים (זו נקודה מעניינת: הסנאט יוצר תפקידים ביצועיים חדשים, כלומר תפקידים של הרשות המבצעת, אך הנשיא הוא זה שממנה אותם); הנשיא מדווח לקונגרס על מצב האומה במועדים שנקבעים מראש. כן הוא ממליץ לקונגרס על חוקים שכדאי לדעתו לחוקק; הנשיא ממליץ על חקיקה, אך לא יכול לחייב את הקונגרס; הנשיא חותם על כל החוקים. הוא רשאי להטיל וטו ולא להסכים לחתום על חוק. במקרה כזה, החוק חוזר לקונגרס, ואם שני הבתים מאשרים את החוק ברוב של שני שלישים, החוק נכנס לתוקף גם ללא חתימת הנשיא; הנשיא הוא המוציא לפועל של החוקים שחקק הקונגרס; הנשיא מקבל שגרירים זרים ונציגים זרים אחרים.

הרשות השופטת: בית המשפט העליון: בכל בתי המשפט הפדראליים (בתי המשפט הם שונים, ובתוכם כלול גם בית המשפט הפדראלי העליון) נשפט רק מי שעבר על חוקים שמחוקק הקונגרס הפדראלי (כלומר, לא בתי נבחרים של אחת המדינות, אלא בית הנבחרים העליון, הקונגרס שיושב בושינגטון DC). כמו כן, נדונים שם סכסוכים בין מדינות ארה"ב, סכסוכים בין הממשל הפדראלי לאחת המדינות, סכסוכים בין אזרחים שבאים ממדינות שונות בתוך ארה"ב, וכן סכסוכים בין מדינות אמריקאיות או אזרחים אמריקאיים לבין מדינות זרות או אזרחים זרים.

לערכאות הפדראליות יש, בנוסף לסמכויות אלו, סמכות נוספת: הן משמשות כערכאה עליונה לערעורים, שפירושה הוא תפקיד זהה לזה של בג"צ שלנו: בית-המשפט בודק שבהליכים השונים נשמרו זכויות האדם והאזרח על-פי החוקה. כלומר, הוא בודק האם חקיקה של מדינה כלשהי פוגעת בזכויות האדם והאזרח של מי מאזרחיה. אם חושב אזרח שחוקי של אחת המדינות פוגעות בו, או מעשה של אחת המדינות פגע בו, הוא יכול לבקש סעד מבתי-המשפט הפדראליים, עד לערכאה הסופית, שהיא בית-המשפט העליון.

בית-משפט זה אינו עוסק בעניינים פליליים כשהמדובר בפשע רגיל של אדם במדינה כלשהי, למשל. זהו תחום העיסוק של בתי-המשפט הרגילים, ולבית-המשפט הפדראלי אסור להתערב. מותר לו להתערב רק אם אדם מגיש עתירה, לפיה נפגעו זכויות בסיסיות שלו.

כן משמש בית-המשפט כסמכות ביקורת: יש לו סמכות, כמו לבג"צ שלנו, לפסול חקיקה שסותרת את החוקה. אבל זכות זו מוגבלת: מותר לבית-המשפט להתערב רק אם פנו אליו.

כמו כן, שופט שמתמנה בבית-המשפט העליון מתמנה ע"י הנשיא, לכל חייו. יש בכך סמל להמשכיות ולאובייקטיביות יחסית: גם כאשר מתחלפת המפלגה בשלטון, עדיין השופטים נשארים ולא מתחלפים.

הגות מדינית

בפרק זה נעסוק במספר הוגים חשובים, החל מתקופת יוון הקלאסית (המאה החמישית לפני הספירה) ועד ימינו.

מבוא לפילוסופיה מדינית קלאסית:

המושג "מחשבה מדינית" מתייחס להגות (חשיבה, דיון) של בני-אדם בנושא המדינה, ולשאלות המרכזיות בנושא: מהי ההצדקה לקיום המדינה (למה צריך מדינה?), מהם המוסדות שצריכים להיות לה, איך המוסדות הללו צריכים לפעול? אלו הן שאלות נורמטיביות (כלומר, מה צריך להיות). לעומתן, יש שאלות ריאליות (כלומר, מה קיים בפועל): איזה משטר קיים במדינות אלו ואחרות, איך מתפקדים המוסדות במדינה, וכו'.

פילוסופים יוונים דנו בפירוט במושג "אידיאה", ובאידיאה של הפוליס היוונית. אנו מתחילים דווקא ביוונים, כיוון הפילוסופים היוונים התעמקו בשאלות של מהות העולם: מהו העולם, ממה הוא מורכב. עם התקדמות החשיבה, החלו היוונים לעסוק בגוף המרכזי אותו הכירו בעולם: המדינה. בעת בה נעסוק אנחנו, המאה ה-5 עד ה-3 לפני-הספירה, מספר פילוסופים יוונים החלו לפקפק בתפיסה המקובלת, לפיה האלים מכוונים את מעשי האדם, והמדינה היא דבר טבעי הקיים לפי רצון האלים ובני-האדם רק ממלאים את רצון האל במדינה (זוהי תפיסה אורגנית של המדינה- המדינה כגוף חי).

אם כן, היוונים שאלו מהו מקומה ומהי מהותה של המדינה בחייהם ובעולם בכלל: המוקד של הדיון היה בדילמה בין חירותו של האדם לעשות כרצונו, לבין הצורך שלו להיות שייך לארגון כלשהו (מדינה, חברה). הבעיה המרכזית שיוצרת את הדילמה היא, שברגע שאתה שייך למדינה, אתה כפוף לה, אסור לך להשתמש כך סתם באלימות כי יש חוקים, ואתה מחויב לציית למדינה (להזכירם, דנו בשאלת הציות כבר במאמר הראשון השנה).

הסופיסטים- מלמדי הרטוריקה (אנשים אלו לימדו אנשים איך לשכנע. איך לבנות טיעון כמו שצריך). סוקרטס ואפלטון טענו כנגדם, שהם מלמדים

אנשים טכניקה בלבד, שמטרתה להצדיק כל טיעון וטענה, לא משנה כלל אם הם מסכימים אתם או לא, ועושים זאת תמורת כסף.

בראשית דרכם עסקו הסופיסטים בשאלת ההבדלים בין עולם-הטבע לעולם-האדם. הם אלו ששאלו, לראשונה, האם ישנה חוקיות גם בעולם האדם, כפי שיש בעולם הטבע? (חוקיות = סדר. דברים שחוזרים על עצמם באופן קבוע, כמו זריחת השמש כל בוקר, או חזרת העונות לפי הסדר כל שנה). חוקרי טבע טענו שיש הבדלים, ובמקרים רבים סתירות, בין החוק הטבעי (זריחת השמש) והחוק האנושי (התנהגותם של בני-אדם). או ביוונית, שיש הבדל בין הפיזיס (חוקי הטבע. פיזיקה), לבין הנומוס (חוק האדם). הסופיסטים ניסו להסביר את הסיבות להבדלים בין חוקים אלו.

אחד מראשי הסופיסטים, פרוטאגורס, טען: "האדם הוא קנה-המידה לכל הדברים", כלומר, כל התנהגות אנושית פרטית, וכל הסדר מדיני, תלוי בפרט וברצונו- כל אדם והעדפותיו הפרטיות. מסיבה זו, חוקי האדם שונים ממקום למקום: כל חברה קובעת את חוקי-המדינה הרצויים לה, לפי רצונותיהם של בני-האדם החיים באותה מדינה. תפיסה זו סותרת את ההנחה שקדמה לימי הסופיסטים, שהאל מכוון את מעשי האדם. לפי התפיסה החדשה, האדם קובע את גורלו ואת מבנה מדינתו כרצונו. מכאן גם נובעת תפיסה דמוקרטית של המציאות: האדם תבוני ויכול להחליט על גורלו בעצמו. לא רק זאת, האדם צריך להיות אקטיבי בבחירת חוקי המדינה, שאם לא כן – הוא לא יהיה קנה-המידה לכל הדברים. לכל אדם, לטענתם, יש כושר-מדיני (יכולת להחליט בענייני המדינה).

שתי גישות לחוק מאפיינות את הסופיסטים: (1) הגישה הפרגמטית לחוק: יש סופיסטים שטוענים, שחוקי האדם הם פשרה בין רצונו של האדם לפגוע באחרים בלא להיענש על כך, לבין הפחד שלו מפני כך שאחרים יפגעו בו מבלי שייענשו על כך. החוק הוא, אם כן, ויתור הדדי של כל האזרחים על חלק מהחירות שלהם (הגבלת הפרט), תמורת זאת שהם יחיו בביטחון שאי-אפשר יהיה לפגוע בהם מבלי להיענש.

(2) הגישה הרדיקלית לחוק: סופיסטים אחרים, כמו תרסימכוס, טוענים, שהחוק והצדק הוא בעצם החוק והצדק של החזק. מי שיש לו כוח, קובע מהו החוק, וקובע שאותו חוק הוא צודק וראוי. בדמוקרטיה, החזקים הם בני-העם כולו. באריסטוקרטיה, החזקים הם בני-האצולה. כלומר, הנומוס נקבע בהתאם לפיזיס (החוק נקבע בהתאם לכוח הממשי שיש לאנשים).

עם זאת, לדעת תרסימכוס, דעת הרוב נקבעת בצורה דיאלקטית, כלומר, תוך כדי התדיינות והתחשבות בצורכי המיעוט.

הסופיסטים חיו במשטר של דמוקרטיה ישירה באתונה- בדמוקרטיה ישירה האזרחים קיבלו החלטות ביחד על כל תחומי החיים שלהם בהצבעת רוב. האזרחים היו מתכנסים במקום מרכזי ודנים בנושא כלשהו, כאשר אזרחים שרצו בכך היו מדברים ומנסים לשכנע אחד את השני במה לבחור. לכן, אם נקבל את טענת סוקרטס ואפלטון, שהסופיסטים לימדו אנשים לטעון טענות שהם חושבים שהציבור באסיפות ישתכנע מהן, ולא טענות שהם באמת מאמינים בהן- אם נקבל את הטענה הזו נוכל לחשוב שהסופיסטים אינם אמינים: חלקם מעדיפים אפקטיביות (יעילות) של טיעונים על אמיתות הטיעונים.

ייחודם של הסופיסטים הוא בכך שהם הציבו לראשונה תשובה לשאלה, מהי ההכרעה המדינית וכיצד היא נוצרת? תשובתם היתה, שההכרעה המדינית חייבת להתבסס על יכולתו הרציונלית של הפרט לקבל את ההחלטות הטובות והיעילות ביותר לגבי עצמו. מכאניזם (האופן בו נעשית) ההכרעה הוא הכרעת רוב.

סוקרטס: אנו מתרשמים מדמותו של סוקרטס בעיקר מכתביו של אפלטון (וגם מדברי אריסטופנס המחזאי וכסנופון), שכן סוקרטס לא השאיר דברים כתובים. הוא האמין, כמו הסופיסטים, בכך שהאדם הוא יצור חושב, שיכול וצריך לקבל בעצמו הכרעות מדיניות. גם הוא ראה באדם את קנה המידה האחרון לכל הדברים.

לכן, בין היתר, הוא הדגיש את חובת הציות לחוק כיסוד המדינה.

סוקרטס נחשב כסמל לביקורתיות ולחיפוש האמת – בעיקר בנוגע למה שבני-האדם רואים אותו כאמת. הוא היה מסתובב ברחובות אתונה, שואל את האנשים שאלות ומנסה להוציא מהם הגדרות של מושגים שונים (מהו הטוב, מהו הצדק, מהו כיבוד הורים, וכו'). ע"י סתירת התשובות שנתנו לו, הוא הראה לכל האנשים עמם דיבר את הבעיות בטיעונים שלהם, וגרם להם להבין שהדעה המקובלת בציבור היא לא בהכרח הדעה הנכונה.

בעוד שהסופיסטים רצו להראות שכל דעה ניתנת להצדקה (בעזרת רטוריקה), גם אם היא לא נכונה בעיני הטוען, סוקרטס רצה לגרום לאנשים לחשוב עוד ועוד בכדי להגיע לתשובה הנכונה, ע"י ביקורת ולמידה. הוא פעל

בשיטה של דיאלוג עם בן-שיחו: סוקרטס שאל, האיש השיב, וכו'. סוקרטס ניהל למעשה את השיחה, בעוד המשיב ענה רק בדרך-כלל ב"כן" ו"לא". שיטה זו נקראת "אלנכוס סוקרטי". לרוב, בסוף כל שיחה הגיעו המידיינים ל"אפוריה"- אין מוצא. כלומר, סוקרטס דן עם אנשים שחשב שהם יודעים את הנושא עליו מדובר (למשל, שאל בעלי מקצוע שאלות הנוגעות למקצועם), וכשלא ידעו, נגמר המצב באין מוצא: כי גם הוא, סוקרטס, לא ידע את התשובה (הרי לכן שאל אותם...)

אמרתו הידועה של סוקרטס היתה: בניגוד לשאר בני-דורי, אני לפחות יודע שאיני יודע, בעוד שהם סבורים שהם צודקים, כי הם חושבים את מה שמקובל לחשוב בלא לחשוב על כך ולנסות להבין באמת.

אולם סוקרטס הרגיז את בני עירו בשל העובדה שהטיל ספק בכל דבר המקובל בחברה (היה נון-קונפורמיסט), טען שהכל נתון לביקורת, ואף זלזל באלו שחושבים שהם יודעים ועושים מעצמם יותר ממה שהם, ולכן בשנת 399 לפני הספירה הועמד לדין באתונה והוצא להורג באמצעות שתיית רעל. הוא הואשם בהשחתת הנוער (פגיעה בנוער) ובאי-אמונה באלים הרשמיים של העיר.

אפלטון: תלמידו של סוקרטס, ומי שהזכיר אותו רבות בכתביו. אחד המפורסמים בכתבים הוא "אפולוגיה", נאום ההגנה של סוקרטס במשפטו. בספר אחר שלו, "פוליטיאה" (סדרי מדינה) מנסה אפלטון לייסד מדינה רצויה (הגישה האידיאליסטית), בה יוכל אדם כסוקרטס לחיות ולפעול. זאת, כיוון שהמדינה המצויה, שהוציאה להורג את סוקרטס אינה מדינה בריאה, לדבריו. ב"פוליטיאה" אפלטון משווה בין משטרים שונים, ומנסה להראות את ההבדלים ביניהם. הוא יוצר הקבלה בין נפש האדם לבין המדינה והחלקים המרכיבים אותה. בעיני אפלטון, המדינה הראויה להתקיים היא מדינה שמשמשת כארגון וכביטוי לטוב ולצדק המוחלטים.

לפי אפלטון, ישנו דמיון ברור בין מבנה האדם למבנה המדינה (אפלטון מסביר זאת ב"משל האותיות הגדולות והקטנות", כאשר האותיות הקטנות מסמלות את האדם, והגדולות- את המדינה).

בנפש האדם שלושה מרכיבים: התבונה (מקבלת החלטות בשיקול דעת), אומץ/עוז-רוח (מבצעת את דברי התבונה, ללא שיקול דעת) ותאוה (המימד הרגעי ומלא התשוקה של הנפש, ללא שיקול שכלי כלל). בכל בני-האדם

מצויים שלושת המימדים, אך אצל כל אחד בשיעור (כמות) שונה. מי שיש לו בעיקר תבונה הוא החכם, הנבון. אנשים אלו רואים מעבר לרגעי ומבינים את הקיום כשלעצמו (את האידיאות, הרעיונות שמאחורי הדברים), ולכן אלו יהיו הפילוסופים שינהיגו את המדינה הרצויה; בעלי אומץ-הלב ניחנים בכושר ביצוע טוב. הם יהיו השומרים, אלו שיסייעו בידי המנהיגים המוציאים לפועל, אשר יבצעו את המדיניות (אנשי צבא, פקידי מדינה, וכו'); אלו שאצלם התאווה היא המרכזית, יהיו הפועלים הפשוטים במדינה הרצויה, עובדי חקלאות ומסחר, אלו העוסקים בעבודות שנותנות סיפוק מייד, הנאה ורווח.

אלו הם שלושת המעמדות במדינה הרצויה והראויה, לפי אפלטון. מדינה זו תפעל בצורה מאוד ברורה ומסודרת- אותה אפלטון מתאר בספר "פוליטיאה". שני המעמדות העליונים, הפילוסופים והשומרים, חייבים להתחנך באופן מיוחד בכדי למלא את תפקידם. החינוך מתחיל בגיל צעיר, ואצל הפילוסופים הוא נמשך עד גיל 50! החינוך כולל בעיקר לימודי מוזיקה (כדי ללמוד הרמוניה, סדר בין הדברים) וספורט. כמו כן, שני מעמדות אלו יחיו בשיתוף מוחלט, כלומר, לא יהיה להם רכוש או כסף (המדינה תספק להם מגורים ואוכל), והילדים שנולדים להם יהיו שייכים לכלל (כל הגברים שוכבים לפי סדר עם כל הנשים. כאשר נולד ילד הוא נלקח מיידית מידי אמו לבתי-ילדים, וכך אף הורה לא יודע מי ילדו, ואף ילד לא ידע מיהם הוריו, אלא רק שהוא בן של הורים מסוימים מתוך קבוצת הפילוסופים, או מתוך קבוצת השומרים). רכוש פרטי וילדים "פרטיים" יהיו רק לבני המעמד הנמוך, העובדים הפשוטים. הסיבה לכך היא, שבני המעמדות העליונים לא יתפתו לטובות הנאה כספיות או יסתבכו בגלל בעיות רכוש, משפחה או ילדים (הרי, בכל זאת בנפשו של כל אחד ישנן תאוות, גם אם במידה מעטה, יחסית). אפלטון רצה למנוע מצב בו המחליטים או מבצעי המדיניות יצטרכו לחשוב פעמיים לגבי קבלת הכרעות כלשהן, מפחד שלהחלטה יש השפעה על המשפחה הפרטית שלהם או על ענייני הכספים שלהם. אפלטון רצה שהן יוכלו להתעסק רק בענייני המדינה, ושהפילוסופים יקבעו את המדיניות של המדינה לפי קריטריונים רציונליים-תבוניים בלבד.

במדינה המוצעת של אפלטון יש מאפיינים טוטליטריים רבים: הן קומוניסטיים (ללא רכוש, חלוקה שווה בכל, ללא משפחה פרטית) והן פשיסטיים (לא כל בני האדם שווים, יש בני-אדם טובים יותר ופחות, רק הטובים ביותר זכאים לנהל את המדינה. כמו כן, אפלטון רצה צנזורה: הוא דרש לאסור לספר אגדות מסוימות וסיפורים של תאוות. הוא דרש שרק

המשוררים והסופרים שמייצגים את רוח המדינה יכתבו בה, ושהסיפורים על האלים יכללו רק דברים טובים שהם עשו, ולא מלחמות, כדי לעודד סולידריות בקרב בני-העם). עם זאת, יש לזכור שרוה המאפיינים האלו מתייחסים רק לחלק מהעם, לפילוסופים ולשומרים (שהם חלק קטן מהעם בלבד. המעמד השלישי דווקא הוא רוב החברה), כך שאין כאן תורה פשיסטית או קומוניסטית במובן המלא של המילה.

בספר נוסף, "החוקים", שנכתב שנים רבות לאחר "פוליטיאה", אפלטון משנה מעט את תפיסת החברה הרצויה. הוא טוען, שהפילוסופים הראשונים צריכים ליצור חוקה, ובה יהיו המאפיינים הבסיסיים הטובים ביותר של המדינה. בשנים הבאות, לאחר שימותו הפילוסופים (ובפרט לא יימצאו פילוסופים נוספים), השליטים הבאים ישלטו בהתאם לחוקה הכתובה כבר. כלומר, כאן אפלטון מגביל את שלטונם המוחלט של הפילוסופים ותבונתם. זאת, כיוון שיש בעיה לדעת מיהו פילוסוף אמיתי ומי לא. איך נדע מיהו פילוסוף, אם אנחנו עצמנו לא פילוסופים? כלומר, רק פילוסוף יכול לדעת מיהו פילוסוף.

בהקשר זה חשוב לציין את משל המערה: נשאלת השאלה, למה אדם ירצה להיות פילוסוף של מדינה, אם לא יהיה לו רכוש וילדים משלו. ב"משל המערה" אומר אפלטון שהפילוסוף יעשה זאת כי הוא מחויב לחברה ולמדינה מהן הוא בא. "משל המערה" מתאר מצב ובו מצויים אנשים במערה, קשורים עם ידיהם לאחור. מול עיניהם הם רואים דמויות נעות בסדר מסוים, והם מתחרים ביניהם מי יידע לזהות איזו דמות תופיע בפניהם ומתי. הם לא יודעים זאת, אך הם רואים רק את הצל של הדמויות. את הדמויות מפעיל מישהו מאחוריהם (אך הם לא מסוגלים לראות את אותו מישהו מאחוריהם). התיאור הזה מסביר בעצם את האופן בו אנו חיים בעולם הזה: אנו לא מבינים את פעולתו, אלא רואים צל שאנו חושבים שהוא העולם האמיתי.

פתאום, ברגע אחד, נשלף אחד מחברי הקבוצה ומוצא מן המערה (זהו הפילוסוף). כשהוא רואה לפתע את אור השמש, הוא "מבין את אופן פעולת העולם". הוא, למעשה, היחיד שמבין שיש משהו מחוץ לעולם בו הוא חי עד כה, רק הוא מבין את המציאות כמו שהיא. כשהוא חוזר למערה, הוא מספר לכל שיש עולם מחוץ למערה, ושהם רואים רק צל של דמויות אמיתיות, וכו'. אולם במערה לא מאמינים לו וצוחקים עליו (רמז לסוקרטס, שבחברה שלו לא הבינו אותו ולכן לא אהבו אותו).

המסר של הסיפור: למרות שהפילוסוף כבר יצא לאויר העולם וראה את האמת (את השמש, וכו'), ולמרות שאינו חייב לחזור למערה, הוא עושה זאת. מדוע? כי הוא מרגיש צורך לעזור לחבריו שבמערה, כלומר, לחברה שלו-למרות שהם צוחקים עליו. כך גם הפילוסוף בעולם – הוא מרגיש חובה לעזור לשאר בני החברה, כיוון שהוא היחיד שמבין את העולם כמו שהוא.

יש טוענים, שהגישה של אפלטון היא אידיאליסטית בלבד, כלומר, שהמדינה שמציע אפלטון היא אידיאל של מדינה בלבד, ולא דבר שיכול להתקיים בפועל, ושאפלטון ידע זאת ולכן יצר אותה- כדי שיהיה לאן לשאוף. מה שברור הוא, שבמדינה שיצר ההחלטות המתקבלות הן בהכרח רציונליות ותבוניות. בכדי ליצור מצב כזה, נבחרים שליטים שהם פילוסופים. הפילוסופים והשומרים חיים חיי-שיתוף למטרות פוליטיות: בכדי שהכרעותיהם המדיניות לא יושפעו מטעמים אישיים, אלא רק מהאידיאל הרצוי.

עד כה עסקנו במימד המדיני הרצוי. לאור הרצוי, בוחן אפלטון את מצבן של המדינות הקיימות בימיו ביוון, כלומר, בוחן את המצוי. אפלטון מנתח את המדינות היווניות לפי שלושת המרכיבים של הנפש, שהם גם מרכיבי המדינות השונות: הדמוקרטיה, לדוגמא, אינה משטר טוב, שכן היא מאפשרת גם לכאלו שהמרכיב הנפשי המרכזי שלהם אינו התבונה, לקבל החלטות. כך, בעניינים שצריכים להחליט בהם מומחים (למשל, כמה אוניות לשלוח לקרב), מחליטים אנשים ששולטות בהן תאוות ורוצים נקמה ומהר, ודבר זה אינו טוב. כמו שבכל מקצוע עוסק רק המומחה לו (סנדלר, נגר, קברניט, וכו'), גם בענייני מדינה צריך לעסוק מדינאי, מומחה לענייני מדינה. אפלטון מראה, בעצם, שאף משטר קיים אינו טוב, כי הוא אינו ממצה את המיטב מאנשים בעלי כישורים שונים (חוכמה, ביצוע, תאוה).

אריסטו: היה תלמידו של אפלטון, אך הפוך ממנו לחלוטין בראיית העולם שלו. נוכל לראות שגם הכתיבה שלו היא ביקורת על מורו. אריסטו ביקר גם את התפיסה הנורמטיבית הכללית של אריסטו, וגם ביקורת ספציפית על דברים שאפלטון כתב.

למשל, אריסטו כתב שברגע שנבטל את הקניין אצל השליטים, לא יהיה להם איך להזדהות עם החברה והפוליס שלו, כי הכל כללי מדי ואין מה ששייך לו ספציפית. כמו כן, ביטול המשפחה הפרטית אצל שליטים תגרום להם להרגיש זרות אל בני המדינה האחרים. שני גורמים אלו, קניין ומשפחה, הם אלו המביאים את ההרמוניה הרצויה לפוליס.

אפלטון טוען שהמדינה עובדת לפי עקרון אחד בלבד- הרציונליות- שכולם כפופים לו, ולפיו נקבעים המנהיגים מול שאר העם. לפי עקרון זה נקבע גם הרכוש ונקבעת השייכות המשפחתית שלך, אם יש לך בכלל. המדינה משמשת לך גם משפחה, והיא המספקת לך את רכושך, אם אתה שליט; לפי אריסטו, לעומת זאת, האדם באופן כללי הוא יצור פוליטי ויצור חברתי: הוא לא יכול לחיות לבד, אלא מחפש לעצמו כל הזמן שותפויות חברתיות (גישה זו נראה גם בהמשך, בצורות שונות, אצל הובס, לוק ורוסו). לכן, המדינה בנויה בצורה מעגלית: ישנן צורות שונות של שותפות, של מעגלי חיים, מהקטנה והאינטימית ביותר, לרחבה והמשפיעה ביותר: המשפחה, הכפר והמדינה. כל מעגל כזה הוא עצמאי, ויש לו תחום פעילות ייחודי לו ותפקיד ייחודי בחייו של אדם, אולם יש לו גם כפיפות של תכלית למעגלים הרחבים יותר. כלומר, כל מעגל מסדר את עצמו כך שיתאים לתכלית גבוהה יותר, שמייצג המעגל הבא: המשפחה מהווה את משק-הבית הפרטי של כל אדם, והבסיס לחייו ולקניינו. השייכות לכפר היא שייכות לשבט, והיא גם משמשת סוג של שייכות חברתית ופוליטית (אדם כפוף לראש השבט שלו). הסמכות המדינית מכילה את כל ראשי השבטים, וכאשר אדם למדינה, הוא נשמע בעצם לראש השבט שלו.

באופן כללי, לכל דבר בעולם יש פוטנציאל, והוא שואף לתכלית מסוימת. תכלית הגרעין היא להיות עץ, תכלית של גור חתולים היא להיות חתול שיכול להביא ילדים בעולם. וכך, כיוון שהאדם הוא יצור פוליטי, תכליתו של האדם היא להיות חלק ממדינה. המשפחה גם היא בעלת תכלית: להוות מבנה שדומה בסופו של דבר למבנה המדינה, כמו שהראינו למעלה (משפחה – כפר – מדינה).

לפי עקרון זה, אם לכל דבר יש תכלית, גם למדינה אמורה להיות תכלית עליונה. ואכן, למדינה יש תכלית, והיא החיים הטובים. חיים אלו משמעותם חיים של הגשמה עצמית ואושר. אריסטו הסתכל על הפוליטיקה בפוליס, וטען שחיים אלו הם בעצם הגשמת רצונותיו של האדם: בפוליס מתרכזים כל חייו, בתחומי דת, חברה, ספורט, חיי משפחה- הכל נחשב לפוליטי, ולא ניתן להפריד בין האדם והחברה. כל מהותו של האדם היא בפוליס ועבור הפוליס.

כדי לבחון את מידת ההצלחה של מדינה לספק לאזרחיה חיים טובים, אריסטו בחן את המשטרים השונים הקיימים ביוון. הוא ניתח 21 משטרים, אך אנו נתמקד רק בשישה מרכזיים (ידוע שאריסטו התכוון לבצע השוואה בין החוקות של כל 158 ערי-המדינות ביוון, אולם אין תיעוד לכך שעשה זאת. אולי עשה ולא מוצאים זאת).

כזכור, אפלטון דיבר על עולם אידיאלי, ולפי העולם שרצה להקים, ביקר את העולם הקיים (גישה אידיאליסטית). אריסטו, לעומתו, עסק אריסטו בשיטה הריאליסטית: הוא ערך השוואה בין כל צורות המשטרים הקיימות בתקופתו על-פי שני קריטריונים: מהו היקפה של השכבה השלטת במדינה (יחיד, מעטים, רבים) ולמען מי פועל השלטון (כלומר, האם קיים חוק המגביל את השליטים):

טובת הכלל (שלטון חוק)	טובת השליט (שלטון שרירותי)	ציר אינטרס/ ציר העוצמה
פוליארכיה, דמוקרטיה	אוכלוקרטיה (צורת שלטון קיימת היום)	רבים בשלטון
אריסטוקרטיה	אוליגרכיה, טימוקרטיה	מעטים בשלטון
מלוכה (מונרכיה)	עריצות (טירניה)	אחד בשלטון

אשר אריסטוקרטיה (הטובים ביותר שולטים) מידרדרת ומאבדת מחוקי, נוצרת אוליגרכיה (שלטון העשירים). כאשר מונרכיה (המלך שולט לטובת הכלל) מידרדרת, נוצרת טירניה (עריץ השולט לטובת עצמו). כאשר אין פוליטיאה (המדינה המושלמת של אפלטון. אולם, לפי אפלטון, כפי שראינו, שלטון המלך הפילוסוף כנראה בלתי אפשרי. אריסטו כלל לא רוצה מדינה כזו) עדיף שתהיה דמוקרטיה (שלטון של רבים, אבל לפחות יש בו חוקים), שכאן אחרת תהיה הידרדרות לאוכלוקרטיה. לפי אריסטו, כאשר יש דמוקרטיה, רבים בשלטון, יש סכנה שלעניים יהיה אינטרס כלכלי לקחת מאלו שיש להם יותר (מהאריסטוקרטים), ולחלק לכולם. השאלה היא, האם זה נעשה בכדי לחזק את אתונה, או לטובת העניים בלבד (ואז זה אינטרס פרטי, כפי שחושב אפלטון, למשל).

כלומר, כאן אנו רואים הבדל מרכזי בין אריסטו ואפלטון: אפלטון רצה, לפחות בספר "פוליטיאה", להקים מדינה שנשלטת ע"י פילוסוף (ורק ב"חוקים" קבע שראוי שתהיה חוקה למדינה). לפי אפלטון, אדם טוב ואזרח טוב הם אותו דבר, כי האדם חייב להיות אזרח טוב בכדי להיות גם אדם טוב. לעומת זאת, אריסטו מלכתחילה טען שצריך חוק, שיגביל את השלטון. לדעת אריסטו, אין זהות בין אדם טוב לאזרח טוב- כיוון שיש הבדלים בין המעגלים החברתיים השונים, ויש תחום פרטי בחייו של האדם, המשפחה, שאינו שייך באופן מוחלט לתחום הפוליטי- גם אם מוביל אליו. רק במדינה המושלמת יש זהות בין אדם ואזרח, כי המדינה תאפשר לאדם לבטא את עצמו בצורה שירצה באופן המושלם. אבל, זה לא מתקיים במדינות באופן כללי, ויש פער בין אדם טוב ואזרח טוב. אדם יכול להיות אדם טוב גם בלי להיות אזרח טוב, ולהיפך.

המדינה הטובה בעיני אריסטו, היא זו שיש בה קצת מכל סוג טוב של מדינות (כלומר, קצת מהמונרכיה, קצת אריסטוקרטיה, קצת דמוקרטיה), כלומר, שלטון מעורב: יש בה אסיפת עם (יסוד דמוקרטי), אך היא לא מחליטה לבד. משרות בכירות תאוישנה על-פי בחירה, ויקבלו אותה רק הטובים ביותר (יסוד אריסטוקרטי). הכרעות מדיניות מסוימות, קשות ביותר, יועברו להכרעה של יחידים (אחד או מספר מצומצם של אנשים) שיודעים איך לבחור (יסוד מונרכי).

נחיצות האיזונים והבלמים במשטר הדמוקרטי: לפי אריסטו, קיומו של מעמד בינוני חזק ויציב (שיאזן את השליטים), לא עשיר מדי ולא עני מדי, הוא

הכרחי לקיום דמוקרטיה. הסיבה לכך, לפי אפלטון היא, שזהו החלק הגדול ביותר מבחינת גודל האזרחים, ורק אם מספר כה גדול של אזרחים תומך בסוג המשטר הקיים, הוא ימשיך להתקיים. ידוע גם, שבתוך כל שלטון דמוקרטי יש איזון בין מצוינות (הטוב ביותר שולט) ומקצוענות (מי שמבין בעניינים שונים מיעץ למקבלי ההחלטות- דבר הקורה גם כיום בוועדות הכנסת), דבר הנותן איזון מקצועי לשלטון הרוב, והגבלה של העם על שלטון העם (כמו התפיסה ההשתתפותית של הדמוקרטיה). בנוסף, מעמד זה מפשר בין המעמד הגבוה (עשירים, שיודעים לצוות אך לא לציית לחוק), למעמד הנמוך (עניים, שיודעים לציית לחוק, אך לא לצוות).

גם כיום התפיסה היא שאת רוב הנטל בדמוקרטיה- מיסים, צבא, בחירות- נושא על גבו המעמד הבינוני. הוא גם נושא על גבו את החברה האזרחית הדמוקרטית- כלומר, רוב אלו שכותבים בעיתונים, הולכים להפגנות, וכו', הם ממעמד הביניים).

העבדות ומקומה במדינה: לפי אריסטו, תתקיים עבדות במדינה, והיא צודקת, כי העבד אינו אדם בעל תכלית כמו כל אדם רגיל (תכליתו של אדם: להביא ילדים, להיות אדם טוב ואזרח טוב במדינה). העבד, תכליתו להיות עבד בלבד.

ההבדל המרכזי בין אפלטון ואריסטו הוא, שאפלטון חשב שניתן להגיע למדינה הרצויה והמושלמת, שתפתור את קיומן של כל הבעיות, ואז המדינה תהיה רק מנהלת טכנית של חיי האדם (גישה אידיאליסטית). אריסטו חשב, שאי-אפשר להגיע למדינה הרצויה, ושתמיד יהיה הבדל בין אדם טוב לאזרח טוב. אבל אם נחקור טוב את המדינות הקיימות, נוכל להתקרב לשלמות וללמוד לפתור בעיות שונות הקיימות במדינות שונות.

התפיסה החילונית של המדינה בתקופת הרנסנס ובראשית העת החדשה:
אנו מדלגים על שנים רבות לאורך ההיסטוריה- אנו מדלגים על ימי-הביניים- ועוברים לעת החדשה. כמו שראינו, הוגי יוון ראו במדינה משהו טבעי, אורגני. האדם הוא חלק מהמדינה, והמדינה המושלמת אמורה לספק לאדם את כל צרכיו בתחום החברתי, דתי, טקסי, משפחתי. המאפיין את הוגי ימי-הביניים, שרובם הגדול היה נוצרי, הוא, שהמדינה אותה הם מתארים מתקיימת בחסות האל: השלטון בה נבחר ע"י האל, והמלך הוא נציג האל בשלטון. לכן, היה חשוב מאוד לשליטים באותה תקופה לקבל ברכה מהאפיפיור (ראש הכנסייה הקתולית, שנחשב נציגו של האל עלי אדמות). כדי לקבל ברכה זו, היו השליטים נותנים הטבות לכנסייה (כסף, אדמות, מעמד).

המאפיין את מחשבתם של כל ההוגים של העת החדשה, לעומת זאת, הוא שהאל כבר לא ממלא תפקיד כל-כך חשוב בחיי האדם ובמחשבה המדינית. בתקופה זו החלו ההוגים לדבר מחדש על כך, שבני-האדם מחליטים מי ישלוט עליהם (כזכור, אריסטו בעת העתיקה גם כן דיבר על כך, כאשר הוא אמר שעלינו לנתח מדינות לפי השאלה לטובת מי פועל השליט. לכן, הוא היה בעד דמוקרטיה, בה העם שולט על עצמו ודואג לעצמו. בעצם, אריסטו היה אחד ההוגים החשובים הראשונים שדיבר על חשיבות בחירת העם והדמוקרטיה). כפי שנראה, ההוגים השונים בתקופה המודרנית מוצאים דרך ייחודית משלהם לדבר על אופן הבחירה והשליטה של השליט הרצוי.

מקיאווולי: נחשב לאבי מדע-המדינה המודרני. כפי שראינו, למדע שני מאפיינים מרכזיים: אובייקטיביות ואמפיריות. וכמו כן, תפקיד המדע הוא למצוא חוקיות בהתנהגות האנושית, ולפיכך לנסות ולנבא את העתיד, ולעזור לתכנן אותו בהתאם לניבוי. ניקולו מקיאבלי הוא הראשון שבעצם משתמש בשני מאפיינים אלו במחקריו (אריסטו היה קרוב לכך, שכן הוא היה אמפירי, אך לא היה אובייקטיבי ולא ממש ביצע את מחקריו בצורה מדעית). מקיאווולי חי בפירנצה, איטליה, במאות 15-16, וכתב במאה ה-16. הוא חי בתקופה בעייתית מבחינת מערך (צורת שלטון, סדר) בערי-המדינה באיטליה, כיוון שהשליטים התחלפו פעמים רבות בזמן קצר, היתה אנרכיה, ולא נבנו מנגנוני שלטון שייצרו שליטה יציבה ולאורך זמן של שליטים. בתקופתו היה מקובל שאנשי רוח היו כותבים "חוברות הדרכה" לשליט, לגבי הצורה בה עליו לשלוט. גם מקיאבלי, שחי בפירנצה בתקופת שלטונה

של משפחת דה-מדיצ'י, רצה להתקדם לתפקיד משפיע בחצר השלטון (הוא היה בעבר יועץ לשליט, וכשהשיט התחלף הוא ניסה להתקבל בחצר השליט החדש. הוא לא ממש הצליח, דרך אגב).

הספר החשוב הראשון שכתב היה "הנסיך" ב-1513, שהוא מדריך לנסיך השולט בעיר-מדינה. בספר זה מקיאבלי פירט (והוא נחשב לראשון שעשה זאת) בצורה רחבה איך עלינו לחקור את דרך שלטונם של המנהיגים. אנו רואים בצורה ברורה שגישתו בספר היא אכן מדעית:

(1) ראשית, הוא טוען שהחוקר צריך להיות אובייקטיבי. עלינו כחוקרים להתנתק מהרגש, ולבחון את מעשיו של השליט רק על פי יכולתו לשמר את שלטונו.

(2) המחקר שערך הוא אמפירי. הוא מנתח בספר דברים שאירעו בעבר, מוצא בהם חוקיות (תמיד כששליט יעשה א', זה יוביל לב'), ומתוך כך מנבא מה יקרה לשליט עם יעשה כך וכך. כפי שאמר מקיאבלי בספר "העיונים", ההיסטוריה מעניינת אותו רק לצורך לימוד העבר ולצורך הסקת מסקנות ממעשים שעשו אחרים בעבר, ושיכולים לעזור בתכנון מעשינו אנו בעתיד. ובקיצור – חשוב ללמוד מהניסיון!

(3) מטרת הספר לתת לשליט רקע היסטורי במה שקרה בעבר בעולם, ולתת לו עצות איך להתנהג בהתבסס על העבר. טבע האדם לא השתנה מהעת העתיקה ועד היום. אנשים מתנהגים באותה דרך, והאופי הכללי שלהם דומה. לכן, אם נדע איך התנהגו מנהיגים בעבר ואיך הגיבו לכך אזרחיהם, נדע להסביר לשליט מה לעשות היום. הספר מסביר לשליט מה עליו לעשות כדי לשמור על שלטונו, ויותר חשוב- מה לא לעשות. לטענתו, השליט צריך תמיד להפעיל שיקול דעת בצורה אובייקטיבית, ומנותקת מרגשות.

ב"נסיך" מקיאבולי מנסה לבנות את הנסיך השליט כבעל העוצמה היחיד במדינה, שבכדי לשמור על יציבות שלטונו ועל עוצמתו לא יכול להרשות לעצמו מתנגדים חזקים (זה ייצור אנרכיה מחדשת). לכן, עליו לשלוט בצורה מושכלת, כלומר- לשמר את יכולת השלטון שלו (היכולת שבידו להחיל את חוקיו על טריטוריה, שטח, ועל אנשים מסוימים) בכל מחיר; עליו לנסות לפגוע במתנגדים לשלטונו ובשליטים המקומיים החזקים ביותר, גם אם לכאורה הם משתפים עימו פעולה. לרוב כדאי לו לשמור על מערכת כללים מוסרית ודתית; למשל, עליו לשמור על בריתות ולדאוג לצרכי עמו- אולם כשהדבר ישרת אותו, עליו להפר את הברית. עליו להיראות אדם דתי

ומאמין, כי כך האפיפיור יאהב אותו והאזרחים (רובם דתיים) יכבדו אותו. גם או הוא לא אדם דתי, עליו להציג עצמו כזה כדי לחזק את שלטונו. כמו כן, עליו לגרום לכך שנתיניו יפחדו למרוד בו (אך לא ישנאו אותו עד כדי מרד), וליצור מצב של תלות של האזרחים בשלטונו. ציטוטים: "הדרך הבטוחה לשלוט במקומות כאלה [מקום בו היתה קודם חירות והיה חופש] היא להחריב אותם..." (ע' 27) "...חייב נסיך נבון...להזקיק את אזרחיו תמיד...למשלה ולו, וכך יהיו תמיד נאמנים לו". (ע' 47). "מי שגורם להאדרתו של מישהו אחר, הוא עצמו נהרס". (ע' 22). "הנסיך צריך לדאוג לבנות ולשמר את עוצמתו כל הזמן, גם בעתות שלום". (ע' 67).

כזכור, מקיאווולי חי בתקופה של תחלופה גבוהה בשלטון. מטרת הספר היתה להסביר לשליט ממשפחת דה-מדיצ'י, שבדיוק אז חזר לשלטון לאחר תקופה ארוכה בה לא שלטה משפחתו בפירנצה, איך לחזק את עוצמת המדינה ולהחזיק בשלטון עוד זמן רב. הספר הציג את השתמרות וייצוב השלטון באופן מיידי כערך עליון ונעלה. מקיאבלי אומר שהשלטון הוא טכניקה שיש להבין אותה ולהשתמש בה. השלטון אינו מטרה בפני עצמה, כי אם אמצעי. המטרה ב"הנסיך" היא לשמור על יציבות השלטון. כטכניקה, אין למדינה ערכים. על השליט לעצבה בהתאם לצרכיו (גישה אינסטרומנטלית).

ספר נוסף שכתב מקיאווולי הוא "העיונים". ספר זה נכתב מאוחר יותר, ב-1516, ומטרתו אינה ליצור יציבות, אלא לבנות מדינה טובה יותר (כשלב הבא, לאחר שמה שקורה בנסיך מתממש. כלומר, כשכבר יש יציבות והשלטון לא מתחלף כל הזמן). ספר זה מנתח את משטר הרפובליקה שהיה קיים ברומא בימי גדולתה (במאות הראשונות לספירה עד החרבתה בסוף המאה הרביעית לספירה) - את מבנה המוסדות הרומיים, את היחסים בין האצולה לבין פשוטי העם. מטרת הספר לבנות באיטליה (כלומר, רומא של היום) משטר דומה לזה שהיה בה בעבר.

המסר המרכזי בספר זה הוא, ששלטון טוב זקוק לריסונים ולבלמים. השלטון צריך שהאזרחים יגבילו אותו כדי לתפקד טוב. כפי שאמר גם ב"הנסיך", השלטון הוא טכניקה שיש להבין אותה ולהשתמש בה. השלטון אינו מטרה בפני עצמה. כאן, מטרת השלטון היא להביא לאיזון בין הגורמים השונים בממלכה - אצולה, עם פשוט.

מושג חשוב בשני הספרים הוא המידה הטובה, או ה"virtu". ביוון העתיקה, מושג זה שימש להגדרתו של אזרח טוב ואדם טוב. אזרח טוב הוא זה שיש לו את המידה הפוליטית הטובה, והוא מעורב בחיי המדינה שלו. אדם טוב הוא איש ישר, צודק, נבון, וכו'. מקיאבלי טוען ב"הנסיך", ששליט טוב הוא זה שיש לו מידה רבה של "מידה טובה", כלומר, שיש לו יכולת לנהל בחוכמה את מעשיו, ולשמור על שלטונו. תכונה נוספת חשובה לשליט היא המזל. בלי מזל, האדם לא יכול להצליח בחיים. אולם בדרך-כלל האל עוזר למי שעוזר לעצמו. כלומר- מי שמתנהג בתבונה ויש לו "מידה טובה", לרוב יהיה לו גם מזל (אם כי לא תמיד, והוא מוכיח זאת היסטורית). ב"עיונים", לעומת זאת, משמשת "המידה הטובה" לתאר את אזרחי המדינה. כדי שמדינה תצליח להתקיים כהלכה, לאזרחיה ככלל צריכה להיות "מידה טובה"- זוהי מידת התנהלותו הטובה של האזרח במדינה; האכפתיות שלו מהמדינה והרצון לעזור לכלל אזרחיה (תחושת שותפות גורל, חיים משותפים ביחד). אם כל האזרחים הם בעלי "virtu" ניתן לנהל מדינה רפובליקנית טובה.

מהי מדינה רפובליקנית? כיום, ארצות-הברית היא רפובליקה. זוהי מדינה, שכמו ברומא- כל חלקי העם מיוצגים במוסדותיה, ומבקרים ומפקחים אחד את השני. ברומא, אומר מקיאבלי, היתה חלוקה של מוסדות השלטון: היה סנאט, בו ישבו נכבדי ואצילי רומא; היתה אסיפת עם- בה ישבו נציגי ההמונים, בדקו ואישרו את הצעות החוק של הסנאט, ביקרו את התנהלותו, סייעו לאצילים לנהל את המדינה; והיו טריבונלים- בתי משפט בהם נשפטו אזרחים על-ידי העם. המסקנה מכך היא, שכל מדינה טובה צריכה חיילים טובים וחוקים טובים כדי לשרוד.

יש הטוענים ש"הנסיך" היה ספר סאטירי, בו המחבר לועג למשטרים הקיימים ומראה כמה הם גרועים ע"י חיבור "מדריך פעולה" לנסיך בו הוא יציג את הדברים החמורים ששליטים עושים בימיו.

אני אישית לא חושב כך. נראה לי שכל אחד מהספרים הללו נכתב לחברות וזמנים שונים. כאשר יש מדינה, כמו בימיו של מקיאבלי, בה כל אחד דואג לעצמו, ו"המידה הטובה" אינה משותפת לכלל, יש צורך באדם אחד, מונרך, שיכפה את ה"מידה הטובה" שלו על כולם ויכפה עליהם את שלטונו. זהו "הנסיך", שנכתב כדי להוציא את ערי איטליה מהמשבר של חוסר היציבות

שלהן. לעומת זאת, כאשר יש מדינה בה כולם ערבים אחד לשני ויש אחריות הדדית, ניתן לכוון מדינה רפובליקנית. זה מתואר בספר "העיונים". שני הספרים יוצאים, בסופו של דבר, מאותן הנחות יסוד: על החוקר ליצור מחקר מדעי, אובייקטיבי ואמפירי; טבע האדם אינו משתנה, ולכן יש צורך לחקור וללמוד מהעבר (חוקיות); לכל אדם יש צורך במזל וב"מידה טובה"; מדינה טובה צריכה חיילים טובים, הסדרים מוסדיים וחוקים טובים כדי לשרוד, בין אם בשלטון יחיד, בין אם בשלטון רפובליקני (לכל מדינה צרכים שונים, בהתאם לתנאים); המדינה אינה מוסרית- היא כלי נייטרלי בידי השליט. כך, הדת והמוסר הם כלים בידי המדינה לשימור השלטון (בגלל הנחת יסוד זה, מקיאבלי נחשב שנים רבות לכופר בדת, לאדם שמתנגד לנצרות והוא סכנה לה. לכן, הכנסיה הקתולית אסרה לקרוא את ספריו שנים רבות).

הוגי "המצב הטבעי" ו"האמנה החברתית":

שלושת ההוגים הבאים, הובס, לוק ורוסו, רצו לתת הצדקה לקיומה של המדינה באופן כללי – ושל צורת המדינה שהם הצדיקו באופן ספציפי (הובס-שלטון יחיד; לוק- מדינה ליברלית; רוסו- מדינה קהילתית).

המהלך הראשון של כל אחד מהם היה הצדקת קיומה של מדינה באופן כללי. לשם כך, הם תיארו את מה שנקרא "מצב טבע". זהו מצב תיאורטי, שלמעשה מעולם לא התקיים, ובו אין מדינה, אין חוקים ואין חברה. במצב זה חיו בני-האדם, לכאורה, לפני שנוצרו המדינות.

כל אחד מההוגים תיאר את המצב הטבעי, הראשוני הזה, כפי שהוא ראה אותו, ואז הראה מדוע אי-אפשר היה להמשיך לחיות במצב זה. אז עבר למהלך השני- הצדקת אופי המדינה הספציפית שהוא רוצה ליצור, כדי להימנע ממצב הטבע. ההצדקה נבעה מקיומו של מצב טבע מסוים, ומהצורך לתקן את השגיאות שבו, באמצעות המדינה.

כדי ליצור את המדינה, חותמים האזרחים על אמנה חברתית, הסכם בין האזרחים כדי לכונן מדינה. גם אופי האמנה שונה בהתאם למצב הטבעי לפי כל הוגה.

הובס והמדינה האבסולוטית: תומאס הובס הבריטי היה הראשון שדיבר על המצב הטבעי וההכרח ליצור את המדינה בספרו "לוויתן". הספר נכתב בזמן מאבקי כוח בין האצולה למלך על הזכות לשלוט ולחוקק חוקים. באותה תקופה, האצילים (בראשות הלורד קרומוול) הדיחו משלטון את המלך (אדוארד הראשון), וכתרו את ראשו. להזכירכם, בימי הביניים רווחה התפיסה, שהמלך שולט בחסד האל (האל המליך אותו). מטרת הספר של הובס הייתה להצדיק את השלטון המלוכני, אך בצורה חילונית- כלומר, לטעון שהמלך קיבל סמכות מהעם לשלוט. ולעומת זאת- שלפרלמנט אין סמכות לדרוש לחוקק חוקים או לפעול נגד המלך.

המצחיק והאבסורדי הוא, שבטווח הארוך הספר עשה את ההיפך. דווקא ספר זה עשה מהפכה בכך שהפעם הראשונה כתב הוגה דעות בצורה מפורשת שהשליט, גם המונרך היחיד, נבחר על-ידי העם, והוא לא נציג נבחר של האל בשלטון. בכך, הובס בעצם יצר את הבסיס התיאורטי לנפילת המונרכיה בהמשך.

הובס, כמו כל הוגי האמנה החברתית, מתחיל בהנחה שכל בני האדם שווים. לדעת הובס, פירושו של השוויון הזה הוא שכולנו נולדנו עם תכונות שונות,

לחלק יש יותר מתכונה כזו, לאחר יש יותר מתכונה אחרת- ובסך הכל, כולנו שווים במובן הזה שבסיכום סך התכונות שלנו, אנחנו לא יכולים להתחרות אחד עם השני. כל אחד טוב יותר בתחום מסוים מאשר האחר (אחד חזק יותר, האחר חכם יותר, השלישי ערמומי יותר, וכו'), ולכן אין אחד שטוב יותר מאחרים באופן כללי.

הנחה נוספת של הובס היא, שבני האדם מחפשים כל הזמן את טובתם שלהם. לכן, במצב הטבע, כלומר, במצב שבו אין מדינה או חוקים, לבני האדם תהיה חירות מוחלטת לעשות מה שהם רוצים כדי לשמור על עצמם ולקדם את עצמם- וזה כולל להרוג אחרים או לקחת את רכושם, אם לדעתך זה יועיל לך. כל עוד אין מדינה- אין מי שיאסור עליך לעשות זאת.

במצב כזה, לאף אדם אין בטחון או שקט, אדם לא יבנה משהו או ישקיע במשהו לטווח ארוך, כי כל יום יכול לבוא מישהו ולהרוס לו אותו. לא יתפתחו מדע, חקלאות, בניינים. תהיה "מלחמת הכל בכל"- כולם ילחמו אחד בשני כל הזמן, כדי לקדם את עצמם על חשבון האחרים.

כאמור, זהו מצב בלתי אפשרי, בו אין לאנשים בטחון בכלל בחייהם. פה אנו מגיעים להנחה נוספת של הובס. הובס טוען, שבני-האדם הם גם יצורים תבוניים. יש להם יכולת להציב תנאי כנגד מצב הטבע, והוא משפט הטבע: זהו ההגיון, השכל, השימוש של האדם בתבונתו בכדי להבטיח לעצמו חירות ובטחון באופן הטוב ביותר. איך זה יתממש?

כדי להשיג בטחון כזה, על בני-האדם להגיע להסכם, בו הם מוותרים באופן מוחלט על החירות המוחלטת שלהם (כלומר, על הזכות לעשות מה שבא להם) לטובת אדם יחיד. הובס טוען, שבני האדם צריכים לחתום על הסכם ביניהם (ולא בינם לבין השלטון), בו הם מוותרים על זכותם לפעול כרצונם, ומפקידים בידי אדם אחד ויחיד את הזכות לכפות את רצונם. מדוע? כי ברגע שיש כמה בני-אדם בשלטון, הם רבים ביניהם, וכזכור לנו – לפי הובס אין אחד שהוא שווה יותר מאחרים. לכן, באופן ברור, ברגע שיהיה לנו יותר מאחד בשלטון, לא יהיה שלטון, אלא אנרכיה.

אולם, מאחר ותפקידו של השליט הוא לשמור על בטחונם וחייהם של בני-האדם, אם הוא פוגע באותו בטחון (למשל, מאיים להעניש אדם בעונש מוות), זכותו לבטל את האמנה ולפעול על דעת עצמו. אך ורק במקרה כזה, בו יש סכנה ממשית לחיי האדם, מותר לו לעשות זאת. בנוסף, לפי הובס, יהיו למדינה תחומי התערבות מועטים בחיי אזרחיה, מאחר והיא תדאג בעיקר לבטחונם, ולא לשאר מעשיהם בחיים.

ההסכם החברתי מהווה ויתור מוחלט על כל זכויות הטבע, חוץ מזכותו של אדם למרוד כאשר הקיום הפיזי שלו (חייו) מצוי בסכנה ממשית. דבר זה נכון לכל שלטון מדיני, לא רק למלוכה. אם כן, גישתו של הובס היא פונקציונלית: למדינה יש פונקציה, והיא שמירה על בטחוננו. רק לשם כך הוקמה, ואם היא לא ממלאת את תפקידה – מותר להדיח את השליט.

בעצם, הובס מביא את עקרון מצב הטבע כדי להראות שהחלופה למלך, כל חלופה שהיא שלא מושתתת על הענקת כוח מוחלט למלך (לשליט יחיד), היא אנרכיה מוחלטת – אין שום שלטון מסוג אחר שיכול להחליף שלטון מוחלט של אדם יחיד. ברגע שיהיה לנו יותר מאחד בשלטון, לא יהיה שלטון, אלא אנרכיה.

ישנן גם בעיות במה שאומר הובס: אם כולנו שווים, איך נדע לבחור את המלך שיוכל לשלוט עלינו? את מי נבחר, ולמה דווקא אותו?

בעיה נוספת היא, שהובס בעצם לא השיג את מה שבאמת רצה. הוא פתח דיון נרחב בעולם האירופי, בשאלת הסכמיות השלטון (שהרי, הוא היה הראשון שדיבר על הסכמיות כבסיס לשלטון מדיני. נראה בהמשך, שלוק ורוסו מדברים על הסכמיות בצורה הרבה יותר חיובית, כמשהו שטבוע בבני האדם). בעצם, ברגע שמבוטל הבסיס האלוהי בשלטון המלך, יש בעיה להצדיק כל שלטון יחיד.

בנוסף, תומכי המלך לא אהבו את מה שכתב הובס, כי לטענתו – ברגע שהתרחשה מהפכה, ומישהו עלה לשלטון, אנו חייבים את הנאמנות לשליט, ולא משנה אם הוא מלך או פרלמנט. מדוע? כי אסור לנו למרוד בשלטון, בכל שלטון, כל עוד הוא לא סיכן את חיינו. הובס, כאמור, מעדיף את המלוכה, אבל עיקרון של ריבונות מוחלטת של השלטון נכון לגבי כל שלטון. המלוכנים, שרצו לפגוע באנשי הפרלמנט הבריטי, לא יכלו לעשות זאת לפי הובס, ואילו הפרלמנטרים אמרו, שהובס עצמו מצדיק אותם: מאחר והם אלו שחזקים כרגע בממלכה, אסור למרוד בהם ולהדיח אותם, כי הם השליטים כרגע.

לוק והמדינה הליברלית: ג'ון לוק היה הוגה דעות סקוטי. בשנת 1689 כתב שתי מסות (חיבור, מאמר, הבעת דעות בכתב) שעוסקות בשלטון המדיני. לוק כתב בתקופת "המהפכה המהוללה", מהפכה שהתרחשה באותה שנה בבריטניה, ובה הצליחו הפרלמנטרים להשיג עוד כוח, על חשבון ירידה בכוחה של המלוכה. הפרלמנטרים הדיחו את המלך מכיסאו, ומינו אחר במקומו. על רק המהפכה קל יותר להבין את לוק.

כמו כן, לוק מגיב, במידה רבה, לדבריו של הובס. גם הוא עוסק במצב הטבעי ובצורך ביצירת המדינה, אך באופן שונה. לפי לוק, כבר במצב הטבעי בני-האדם הם יצורים רציונליים, שפועלים בהתאם להגיון. במצב הטבעי, האדם מפעיל את תבונתו בהתאם למשפט הטבעי. לכן, גם באין מדינה, לא מתרחש מצב של מלחמת הכל בכל. להיפך: בני האדם ידידותיים אחד לשני, ומכבדים האחד את זכויותיו הטבעיות של השני. ישנן 3 זכויות טבעיות שכאלו: חיים, חירות וקניין (הזכות להחזיק ברכוש). לפי לוק, זכויות טבעיות הן זכויות שיש לכל אדם בתוקף היותו אדם. בהיותו יצור רציונלי, בעל רצונות ותבונה משלו. כפי שאנו יודעים, חיים וחירות הם זכויות טבעיות, וזה דבר ברור. כאן לוק מוסיף לראשונה זכות טבעית נוספת, קניין. לפי לוק, הכל בעולם שייך לאל, ומאחר והאל נתן לנו את העולם- הוא שייך לכולנו. אולם, ברגע שאנו מפעילים את כוח עבודתנו, על דבר מסוים – הוא הופך להיות שלנו (הדוגמא שלו- התפוח על העץ שייך לכולנו. ברגע שקטפתי אותו, הוא שייך לי).

לפי תפיסתו של לוק, במצב הטבע בני-האדם מבינים, שבכדי שיכבדו את זכויותיהם, עליהם לכבד את זכויות האחר (למרות שאין חוק שיאמר זאת במפורש, אנשים מבינים זאת לבד).

אולם, הבעיה היא שלא כל בני-האדם יפעילו כך את תבונתם. רוב בני-האדם אכן יפעילו את תבונתם וינהגו בחוכמה, אך תמיד יהיו כמה שלא יעשו זאת. לכן, אנו צריכים לעבור מהמצב הטבעי (ללא חוקים) למצב המדיני (קיומם של חוקים לטובת הכלל), בו אנו מתלכדים כגוף אזרחי אחד, להגן אחד על השני מפני פגיעתם של אחרים בנו.

בנוסף, כאשר אין חוקים, אם מישהו יפגע בי או ברכושי, אני אפגע בו בחזרה, ואז ייווצר מצב שאם אני נפגע, יש סיכוי שאלך ואפגע בזה שפגע בי, בצורה שהיא לא בהכרח הוגנת ומידתית (זאת אומרת, מישהו גנב ממני לחם, ואני אלך ואהרוג אותו). במצב זה, אהיה גם התובע, גם השופט, וגם המעניש את זה שפגע בי. זו עוד סיבה לכך שצריך את המדינה: גוף רשמי, שייצג את כולם ויגן על כולם, וכן שיקבע פרוצדורות (תהליכים) לענישה בהתאם לכל עבירה.

מהות ההסכם החברתי ושמירת זכויות האזרח: המצב המדיני שונה מאצל הובס: אנו לא מפקידים את חירותנו בידי המדינה, כפי שהיה אצל הובס,

כיוון שחירותנו מוגנת כבר במצב המדיני. אלא – אנחנו מפקידים בידי המדינה את הזכות לשמור על זכויותינו, כאשר זכויותינו עדיין נשארות בידינו. אין לשלטון זכות לעשות בנו כרצונו. אין למדינה סמכות מוחלטת (אבסולוטית) על חיינו. להיפך. אנו נבחר את השלטון רק אם הוא ממלא את רצונותינו, ואם לא, יש לנו זכות להסירו. רק שלטון שיגן על 3 חירויותינו הטבעיות יהיה זכאי להתקיים, וכך אנו גם בודקים את תפקודו (האם הוא שומר על ומכבד את זכויותינו הטבעיות).

- לפי לוק, יש כמה מקרים בהם מותר למרוד בשלטון:
- 1) אם הוא הורג כך סתם באזרחים (פגיעה בחיים).
  - 2) אם הוא מטיל מסים ללא אישור (פגיעה בקניין).
  - 3) אם הוא אוסר כך סתם אנשים (פגיעה בחירות).

בעוד הובס פחד מכך שלא תהיה מדינה, כי טען שנפילת המדינה תביא לבלאגן ואנדרלמוסיה, לוק טען שבמצב הטבעי אין בעיה לרוב לחיות חיים רגילים. לכן הוא "לא התרגש" ממרידה במדינה (להזכירכם, הוא חי בימי המהפכה המהוללה, ששיפרה את מצבה של בריטניה ובה ירד מעמדה של המלוכה עוד יותר מכפי שהיה בימי הובס). לפי לוק, גם אם המדינה תיפול, האזרחים חכמים מספיק כדי לא להידרדר למלחמה. המצב יישאר יציב מספיק כדי שתוך זמן קצר תיווצר מדינה חדשה, שתפעל לטובת אזרחיה.

מהו, אם כן, אופי השלטון הרצוי?

1) שלטון הסכמי וייצוגי: על השליטים להיבחר על-ידי העם (לדעתו, רצוי שלטון כפי שהיה בימיו: פרלמנט, בית מחוקקים), כדי שיפעלו מתוך הסכמה. השלטון יקבל את הסכמת האזרחים למעשיו על-ידי כך שנציגי העם יסכימו לכך. מאחר וכמעט כל פעולה של המדינה פוגעת בפרט (הטלת מסים פוגעת בקניין, למשל), כל פעולה חייבת אישור של העם, ע"י הנציגים. הנציגים מבטאים את רצון העם.

כמובן, כפי שיש זכות לאזרחים למרוד נגד משטר שלא נראה להם, מתקיימת גם זכות המרד של נציגי האזרחים נגד שלטון שרירותי (שעושה כרצונו ללא התחשבות בחוק).

2) הפרדת רשויות: לוק היה הראשון שדיבר על עקרון של הפרדת רשויות השלטון. לטענתו, לא מספיק להקים שלטון שישמור על זכויותינו, כיוון שכך

הוא יכול להיהפך לשלטון עריץ (להזכירכם, הוא כתב גם כתגובה להובס, ופחד מהיווצרות שלטון של אדם אחד).

לוק טען, שכדי שהמשטר באמת ייצג את האזרחים ולא יידרדר לעריצות, עלינו לפזר את כוחו בין מספר רשויות, כשלכל אחת מהן תהיינה הסמכויות שלה.

לוק הפריד בין שלוש רשויות: מחוקקת (הפרלמנט), מבצעת (שהיתה בעצם רשות שופטת, שגם ביצעה בפועל את החלטותיה) ופדרטיבית (מטפלת בענייני חוץ וביטחון. למעשה, זהו המלך). הבסיס המרכזי להפרדה, לפי לוק, הוא שתהיה הפרדה בין מי שמחוקק את החוקים לבין מי ששופט את העם, כדי שכאשר יבוא אזרח ויעמוד לדין על מעשה שביצע כנגד המדינה, שלא יקרה מצב שהוא יישפט בפני המחוקקים, אלו שקבעו את החוקים אותם הפר.

בהמשך נקרא על מונטסקייה, שהרחיב ושכלל את הרעיון. הוא ביטל את מוסד המלוכה, והפריד גם בין השופטים למבצעי המדיניות (שאצל לוק כלולים שניהם ברשות המבצעת).

המדינה כשומר לילה – זהו הדימוי בו משתמש לוק לתיאור מהותה של המדינה. המדינה אינה הגוף המרכזי ששולט על חיינו, אלא היא מעין שומר, המגן עלינו ב"לילה" (כשאנחנו ישנים). מה משמעות הדבר? כמו שהאדם יכול להתקיים לבד כשהוא ער, ובלילה יש מי שישמור עליו מפני פגיעות, רציחות, וכו'; כך גם בחיינו אנו מסוגלים להתקיים במצב הטבעי גם ללא המדינה, אך כיוון שיש כאלו שיכולים לפגוע בנו, אנו צריכים "שומר לילה", מישהו שישמור עלינו כשקשה לנו יותר להגן על עצמנו.

רוסו והמדינה המבטאת את הרצון הכללי: ז'ן ז'ק רוסו היה הוגה דעות צרפתי. הוא כתב את הספר "האמנה החברתית", בה שכלל את רעיון האמנה בין האזרחים שעליה כתבו הובס ולוק. בספר זה נדון כאן. הוא גם כתב ספר על חינוך ("אמיל"), וספרים על מחשבותיו ומעשיו ("הווידויים", "הזיות של מטייל בודד").

הובס בנה מערכת שלטונית בה לשלטון יהיה כל הכוח ביד, וכך לא תיווצר מתיחות בין השלטון לאזרחים. גם רוסו רצה שלא יהיה מתח כזה, אך באופן הפוך לחלוטין:

במצב הטבעי, טוען רוסו, האדם יכול לחיות ללא שום בעיה, ואף לפתח חיי תרבות ומשפחה (המצב המדיני אפילו טוב יותר מאשר אצל לוק). אבל, אלו הם חיים של דלות מחשבתית, מכיוון שאין בהם דגש על המוסר, על הטוב ועל הנעלה בחיים.

לפי רוסו, הצורך במדינה אינו חיוני בכדי לשמור על חיינו. אנו צריכים מדינה כדי להביא להתפתחותו של האדם מבחינה מוסרית, תרבותית. כדי ליצור ציביליזציה אנושית.

כזכור, הובס ולוק טענו שהאמנה החברתית היא הסכם שאנו "חותמים" תיאורטית רק פעם אחת, עם כינון המדינה; אצל רוסו, האמנה החברתית אינה הסכם חד פעמי, אלא רב פעמי: מאחר ואין עלינו חובה לקיים את המדינה בכדי לשמור על חיינו, גם אין עלינו חובה למלא את החוקים. אנו בכל יום חושבים מחדש האם לקיים את החוקים. בכל יום ויום אנו האזרחים "חותמים" מחדש על האמנה פעמים רבות: כל פעם שאנו מחליטים לקיים את החוקים במקום להפר אותם. כל הישמעות שלנו למרות החוק היא "חתימה" מחדש על ההסכם.

כך, טיבה של האמנה החברתית תלויה ברצונם של כלל האזרחים. טיב זה מתבטא במושג עליו כבר דיברנו בכיתה, "הרצון הכללי" (הדברים המרכזיים שכולם מסכימים עליהם): אנו מפקידים את אישיותנו וכוחנו בידי "ההנהלה העליונה" של המדינה, כך שכולנו הופכים לחלק בלתי-נפרד מכלל האזרחים. כאן, בדומה להובס, רוסו טוען שהמדינה מרוקנת את האדם מפרטיותו, מהדברים הייחודיים לו, והופכת אותו להיות חלק מהכלל.

מדבריו של רוסו נובעת הדילמה של השלטון: מצד אחד הוא תלוי בפרטים, ומצד שני הוא בעל עוצמה בהיותו הגוף שמייצג את האני האמיתי של האזרחים. האם הוא המחליט, או המייצג?

לדעתו של רוסו, האדם פועל בשני מישורים: מישור אגואיסטי, בו הוא דואג רק לעצמו, כאשר לעתים רצונות אלו אינם רציונליים, ומישור בו הוא פועל למען תכליות (מטרות) כלליות ורציונליות.

שני מישורים אלו מוצגים אלו רוסו, כמו שהזכרנו כמה פעמים בשיעור, ע"י שני מושגים:

1) "רצון הכללי" (חיבור רצונם האגואיסטי של כלל האזרחים, כאשר לעתים הרצונות אינם רציונליים- חיבור הרצונות השונים, תוך חיסור הרצונות הסותרים- יוצר את סכום רצונות האזרחים).

2) "הרצון הכללי" (רק הליבה, הדברים המרכזיים שכולם מסכימים עליהם. אלו הם תכליות כלליות, רציונליות, שמוסכמות על כולם).

שני הרצונות האלו מתנגשים במדינה. בעוד שרצון הכלל יאמר לי לפעול כרצוני ולא לשלם מסים כי זה גורע לי מהכסף, הרצון הכללי יחייב אותי לדאוג גם לכלל, ולשלם את אותם מיסים.

בשל עקרון "הרצון הכללי", רוסו נחשב בעיני רבים לאבי האידאולוגיה של הדמוקרטיה הקהילתית. מצד שני, בגלל עקרון "הרצון הכללי", ובגלל שאמר שעלינו להפקיד את רצונותינו ואישיותנו בידי המדינה, נחשב רוסו גם לאבי רעיונות המשטרים הטוטליטריים. לדעתי, אין ספק שרוסו היה קהילתן, אך ספק אם רצה לקיים מדינה טוטליטרית. הוא רצה, ככל הנראה, לגרום לכך שאנשים יחוו בטוחים במדינתם, ולא יהיו ביניהם חילוקי דעות רבים מדי. אסור להבין את הפקדת רצונותינו בידי המדינה כפשוטו של דבר, אלא בהקשר למה שאמר רוסו: בהחליטנו על הרצון הכללי, יש להפעיל את השכל והרציונליות ע"פ עקרון הכלליות (מה יהיה טוב לכלל). כשאנו מחליטים עלינו לשאול את עצמנו איך כל בני-האדם האחרים היו נוהגים, אילו חשבו ברציונליות, וכך להחליט (במשטרים טוטליטריים, כפי שראינו, טענו השליטים שהם יודעים יותר טוב מהאחרים מהי הכרעה רציונלית, ולכן יודעים מה טוב לאחרים. כך נוצרו משטרים טוטליטריים).

רוסו מדבר על מה שנקרא "חירות רציונלית" – לאדם יש חירות אמיתית, רק אם הוא מתנהג ברציונליות. אם לא, אומר רוסו, ניתן "להכריח אותו להיות חופשי". גם כאן יש לנו בעיה של שלטון טוטליטרי מול חופש והגיון. אם כן, אצל רוסו יש סתירה בין שתי תפיסות מרכזיות, דמוקרטיה שהיא מאוד טובה לאזרחיה, שרואה את חופש האדם כמרכז, ואת פעולתו במסגרת אזרחית תומכת; מול תפיסה טוטליטרית, האומרת שיש להכריח את האדם "להיות חופשי". יש פה במידה רבה חזרה לתורתו של אפלטון: היינו רוצים לראות מדינה בה שולטים באופן מושלם ואוטופי הטובים ביותר. אך אנו לא יכולים לקבוע מיהם באמת בעלי התבונה. כאן חותרת התפיסה הזו תחת עצמה, כי במקומות רבים אנשים השתמשו בכוח, כדי להכתיב את ה"רציונליות" שלהם.

קהילתנות- היא גישה הרואה את הקהילה כבסיס למדינה. כמו בגישת הדמוקרטיה הפלורליסטית, גם כאן טוענים הקהילתנים שהאדם יכול להיות שלם רק במסגרת המדינה. מימושו העצמי מתאפשר דרך הקהילה. אצל רוסו- רצון הקהילה מתבטא ברצון הכללי. טוטליטריזם- גישה לא דמוקרטית. למדנו בשיעור גישות טוטליטריות שונות, והן לוקחות את רוסו וטוענות שהמנהיג הוא זה המייצג את רצון הכלל, הוא זה היודע מה כולם רוצים וצריכים, ומיישם אותו.

מונטסקיה כאחד מאבות הסוציולוגיה המודרנית: הוגה דעות צרפתי. בספרו "רוח החוקים" (משנת 1748 – במאה ה-18) מציג מונטסקייה השקפת עולם אריסטוקרטית (כלומר, השקפת עולם התומכת בשלטון של האליטות. "אריסטוי" ביוונית= הטובים ביותר), אולם עם זאת, נחשב לאחד מאבות הליברליזם (תורה הרואה את האדם באופן כללי במרכז, ורואה את זכויותיו הטבעיות כדבר הבסיסי והחשוב ביותר. לפי הליברלים, מטרת המדינה היא יצירת מקום שלכל אדם יהיה נוח לגור בו, כי הוא יבטיח לו את כל חירויותיו בצורה הטובה ביותר. הליברלים מעדיפים את החירות על השוויון, כפי שנראה בהמשך כשנדון בג'ון סיטוארט מיל).

מונטסקייה כתב את ספרו מתוך ביקורת על מבנה השלטון של בריטניה במאה ה-18, הוא כתב כדי ליצור מודל משטרי-מדיני ראוי לצרפת של ימיו. מונטסקייה כתב לאחר מותו של לואי ה-14. מלך זה פגע בזכויות האצולה ולקח מהם סמכויות. בימים שלאחר מותו שלט לואי ה-15, ובהם האצולה ניסתה להחזיר לעצמה את כוחה, ע"י בניית שלטון מקומי חזק (בראשות האצולה), הרחבת סמכויות שיפוט של שופטים מקומיים (שבאו מהאצולה, כמובן), ועוד. מונטסקייה התנגד למצב, ולכן כתב על הפרדת רשויות, שתגביל את המלוכה ואת האצולה גם יחד, וכן כתב על מהות השלטון הראוי.

מהו השלטון הראוי? מונטסקייה מחלק את המשטרים ל-3 צורות עיקריות: רפובליקה (ובה שתי צורות משנה: אריסטוקרטיה ודמוקרטיה); מונרכיה; טיראניה.

ההבדלים בין צורות המשטר הם בשני תחומים:

- 1) בשאלות מי שולט ולטובת מי;
- 2) ובשאלה מה מניע את השליט-ה-virtu (המידה הטובה, או את היכולת לשלוט כראוי ולהבין את מצב העניינים); הכבוד; או הפחד וההפחדה.

1) לטענתו, המשטר הגרוע ביותר הוא הטירניה: מצב בו שולט השליט היחיד (הטירן), שדואג רק לעצמו. הוא שולט שלא במסגרת החוק, ואינו נעזר במוסדות ביניים (כמו למשל פרלמנט). זהו, לטענתו, המצב בצרפת של ימי לואי ה-14.

מונרכיה, לעומת זאת היא שלטון של שליט יחיד במסגרת של חוקים, ובעזרתם של גופי ביניים חברתיים – גופים של האצולה, בעיקר (כמו הפרלמנט. הפרלמנט בצרפת באותה תקופה היה גוף בו ישבו נציגי האצולה, והם ניהלו משפטים שקשורים בענייני רכוש, והיתה להם סמכות לרשום – כלומר, להפוך למשהו רשמי – חוקים חדשים. לואי ה-14 מנע מהם סמכויות אלו בתקופתו, אולם יותר מאוחר הם חזרו, ועזרו לבלום את השלטון האבסולוטי). זהו, לטענתו, המצב בבריטניה – שממנה עלינו ללמוד, שכן שם יש חלוקת סמכויות בין המלך לפרלמנט, יש בתי משפט שאינם תלויים באף אחד, ויש ריסון ופיקוח של הרשויות האחת על השנייה.

הרפובליקה על שתי צורותיה היא שלטון שלא מנוהל ע"י מונרך, אלא ע"י האזרחים. אם הוא מנוהל ע"י האצולה, זוהי אריסטוקרטיה, ואם ע"י העם כולו – זו דמוקרטיה.

2) מונטסקייה טוען, שבכל חברה יש מסורות חברתיות וסדרי התנהגות שונים, ולכן גם המשטר שונה. כלומר, כפי שטענו הסופיסטים – בכל חברה נקבע אופי המשטר לפי אופי וצרכי האנשים ("האדם הוא קנה המידה לכל הדברים"). לכן, מונטסקייה טוען שיש לראות מהם הגורמים המשפיעים על אופי המשטר: ההבדל בין צורות השלטון תלוי בשאלה באמצעות מה שולט השליט, בידי מי נמצאת היכולת לשלוט בצורה הטובה ביותר, ומה מניע אותו כשליט. הרפובליקה שולטת באמצעות ה-virtu, כלומר מידה טובה, שכל הגיון. אם המידה הטובה מצויה בקרב האצולה, השלטון יהיה "אריסטוקרטיה", ואם היא נמצאת בידי כלל האוכלוסיה, השלטון יהיה "דמוקרטיה". לעומתם, כאשר יש שליט יחיד, אם הוא שולט באמצעות הכבוד, זהו שלטון של "מונרכיה", ואם באמצעות פחד והפחדה, זוהי "טירניה".

מהם המרכיבים הנחוצים כדי למנוע טירניה? אכן, מונטסקייה מעוניין לשנות את המשטר בצרפת, ולהפוך אותו דומה יותר למשטר בבריטניה, שהוא מונרכי – כי בו הצליחו למצוא נוסחא לבלימת השלטון האבסולוטי הטיירני: יש בו מלך, אך גם שני בתי פרלמנט, שמייצגים את האצולה ואת העם, וגם בית משפטי שמתבסס על ה-common law, המשפט הכללי שנקבע הן ע"י החוק הבריטי והן ע"י תקדימים משפטיים (כשהחוק אינו ברור בנושא מסוים, בית המשפט מחליט איך לפרש את החוק ולהחיל אותו על המקרה. זהו תקדים).

איך מתכוון מונטסקייה להפוך את צרפת למונרכית, כלומר ליצור הגבלה על השלטון? באמצעות יישום תורת הפרדת הרשויות. מונטסקייה נחשב לליברל בשל תורת הפרדת הרשויות שבנה: בהמשך לרעיונותיו של לוק, הפריד מונטסקייה בין שלוש רשויות. הפרדת הרשויות של מונטסקייה היא זו המקובלת בימינו בכל המדינות הדמוקרטיות, בצורה זו או אחרת: המחוקקת (קובעת סטנדרטים וחוקים להתנהגות עתידית של בני אדם), המבצעת (אחראית על יישום הסטנדרטים והחוקים הכלליים על מקרים ספציפיים), השופטת (מטילה סנקציות על הסוטים מאותם הסטנדרטים).

מה ההבדל בין מונטסקייה ללוק? ראשית, לוק הבחין בין רשויות שונות (מחוקקת, מבצעת ופדרטיבית), ושנית, המטרה המרכזית להפרדת הרשויות אצל לוק היתה לאזן בין הגורמים השונים הפועלים במסגרת השלטונית, ולמנוע מהשלטון לפגוע בחירויות היסוד של האדם – חיים, חירות וקניין. למשל, המטרה היא להבטיח שהאזרח לא יישפט בפני אותו גורם שמחוקק את החוק על-פיו הוא אמור להישפט.

לעומת זאת, אצל מונטסקייה מטרת הפרדת הרשויות היא ליצור מערכת מוסדית נפרדת לכל פונקציה שלטונית – שיפוט, ביצוע וחקיקה; לבזר את הכוח בין הרשויות, וליצור תלות גומלין ביניהן, תוך כדי שהן מפקחות האחת על השנייה.

כ-50 שנה לאחר כתיבת הספר נפלה המונרכיה (השלטון המלוכני של צרפת, שנפל בימי לואי ה-16, ב-1789), וקמה הרפובליקה הצרפתית. מונטסקייה השפיע בכתיבתו בעיקר על האמריקאים, שבהתאם לתורתו בנו את החוקה שלהם (1776). צרפת הלכה בעקבות ארה"ב בימי המהפכה הצרפתית (1789) ובראשית המאה ה-19, כאשר יצרה את המשטר הרפובליקאי עם הפרדת הרשויות.

הייחוד בכתיבתו של מונטסקייה היה הראייה שלו שיש להגביל את כוחו של השלטון באופן מוסדי, כלומר ליצור הפרדה מובנית בין שלושה מוקדי כוח – מחוקק, מבצע ושופט, במטרה להגן על זכויות האדם ולהגן על ריבונות המדינה והתפתחותה.

הגל- השיטה הדיאלקטית: הגל מדגיש את התפתחות החברה וההיסטוריה האנושית בצורה דיאלקטית – כלומר, התפתחות מתוך ניגודים, דרך שלושה שלבים: תזה, אנטי-תזה וסינתזה (הסינתזה היא שילוב של התזה והאנטי-תזה, כך שאנו לוקחים מכל אחד מהם את הטוב ביותר).

העולם מתפתח על-ידי רוח-הזמן (zeitgeist בגרמנית). לכל תקופה בהיסטוריה יש תפקיד בקידום ההיסטוריה האנושית עד להשגת העולם המושלם, בו לכולם יש זכויות וכולם חיים בשלום.

כדי להדגים זאת, הגל טוען שישנן שלוש תקופות היסטוריות מרכזיות: העולם המזרחי: עולם בו הזכויות ניתנו למלך בלבד, הוא נתפס כנציג האל עלי-אדמות. כולם ללא זכויות מלבד המלך; העולם הקלאסי: אז היתה קבוצה שהיו לה זכויות (האצולה), אולם הרוב עדיין לא חופשיים ואף משועבדים לאצילים; בעולם הגרמאני-נוצרי (השבטים הגרמאניים שהביסו את האימפריה הרומאית), בעקבות האמונה בישו, עולם זה גילה כי לכל בני האדם מגיעות זכויות. זוהי המדינה הבורגנית פרוסית של ימיו – ומדינה זו התפתחה בצורה דיאלקטית: דרך הסכמי שלום ומלחמות, בצורה דיאלקטית (בהתחלה היו זכויות מסוימות לבני-האדם, לאחר הטוב הזה הגיע הרע, המלחמה, עד שבעקבותיה ניתנו יותר זכויות לכולם, וכו'. הרעיון הזה מזכיר את רעיון חבלי-משיח: צריך לסבול עד שיבוא המשיח

חברה ומדינה: לפי הגל, לאדם יש שלושה מישורי פעילות, שהמתח ביניהם יוצר את חיי-המדינה: תחום המשפחה: אל המשפחה האדם מתייחס באופן אלטרואיסטי. מוכן להקריב הרבה למען המשפחה. כמו כן, היחס הזה מוגבל לתחום מועט של אנשים (יחס פרטיקולרי, רק לבני המשפחה. יחס זה הוא נטורליסטי – משהו שנולדת אליו, לתוכו, שלא מבחירה. משפחה היא משהו ביולוגי). ברגע שחברי המשפחה לא יתייחסו כך האחד לשני, הם לא יצליחו להתקיים כך לאורך זמן, והמוסד הקרוי "משפחה" יתפרק; תחום החברה-האזרחית: זהו תחום של הכלכלה והשוק החופשי, התחום בו בני האדם סוחרים אחד עם השני, יוצרים שותפויות כלכליות, ובאופן כללי היחסים של בני-האדם אחד לשני שלא במסגרת משפחתם ושלא במסגרת של מדינה. בתחום זה בני-האדם מתייחסים זה לזה באגואיסטיות, מכיוון שכל אחד מנסה להביא למקסימום את התועלת האישית שלו ושל משפחתו. כל אדם הפועל במסגרת זו רואה את בני-האדם מולם הוא פועל כאמצעי להגשים את המטרות שלו. כמו כן, כאן מדובר בהתייחסות אל כמות גדולה של בני-אדם,

כלומר זהו יחס אגואיסטי-אוניברסלי. כמו כן, בתחום זה אני יודע, שכדי שכולם יכבדו את הזכויות שלי (קניין, חופש תנועה, וכו'), אני חייב לכבד את זכויות האחרים, את רכושם וכבודם. החברה האזרחית גם היא דבר "טבעי", במובן זה שאנו חייבים לפעול בתוכה כדי לשרוד: אני חייב לקנות ולמכור כדי לכלכל את עצמי;

תחום המדינה: בכדי שמדינה תהיה מוצלחת ותתפקד ביעילות, כך שבני האדם יוכלו להזדהות איתה, תנאי מוקדם הוא ששני התחומים הקודמים יתפקדו כהלכה. המדינה מתפתחת לאורך ההיסטוריה כתהליך דיאלקטי, של חיבור שני החלקים הטובים שבמשפחה ובחברה-האזרחית. המדינה היא שילוב של יחס אלטרואיסטי-זולתי אל כל בני-האדם שחיים במסגרת זו (אלטרואיזם אוניברסלי). משמעות הדבר היא, שבני האדם יהיו מוכנים לתרום רבות למדינה אליה הם ירגישו שייכים, כשהתרומה החשובה ביותר היא שהאדם מוכן למות למען מדינתו. האדם שומר על חוקי המדינה, לא רק כי הוא חושב שיצא לו מזה משהו וכדאי לו (כמו שטענו, למשל, הוגי האמנה החברתית – ובעיקר הובס), אלא כי הוא חושב שחשוב וראוי לעזור לאנשים אחרים החיים בחברה. יש לו אחריות לא רק לעצמו, אלא לחברה ממנה בה. למשל, הוא משלם מיסים לא רק כדי לקבל שירותים מהמדינה, אלא כי ברור לו שחשוב לסייע לאזרחים נזקקים במצוקה. במדינה יש תחושה של אחדות גורל.

יחס לבני / אופי האדם / היחס	פרטיקולרי	אוניברסלי
אלטרואיסטי-זולתי אגואיסטי	משפחה	מדינה
	-----	חברה אזרחית

כלומר, המדינה היא שילוב החלקים הטובים ביותר, ורק כאשר שאר חלקי החברה פועלים כמו שצריך, המדינה תהיה הטובה ביותר האפשרית, בה לאנשים יהיה אכפת אחד מהשני ומהמטרה הכללית של המדינה. המדינה משלבת את הסולידריות-הזולתיות שיש במשפחה עם האוניברסליות של החברה האזרחית. בנוסף, טוען הגל שהמדינה היא המוסד היחיד בו האדם מממש את חירותו: הוא נולד לתוך משפחה, הוא חייב את החברה האזרחית

כדי לשרוד. אבל המדינה אינה דבר טבעי. אינך נולד איתה – אתה בוחר בה. לכן, אם אתה פועל בה מתוך המניעים האוניברסליים-אלטרואיסטיים, אתה מבטא את תודעתך ופעילותך מבוססת על תודעה זו (לפי הגל, תודעתו של האדם יוצרת ומעצבת את הווייתו – קיומו).

הגל טוען שחוקרים לאורך השנים התייחסו אל המדינה כאילו היא החברה האזרחית (כלומר, כאילו היא גוף בו בני-האדם חברים רק כדי להשיג תועלת אישית, וכאילו הם חותמים על איזושהי אמנה מחוסר ברירה ומצורך בהדדיות, כמו אצל הובס ולוק).

כלומר, בעוד שחוקרים קודמים טוענים שצריך את המדינה למטרות תועלתניות (לצורך מיקסום התועלת האישית, כמו הובס ולוק), הגל טוען שהמדינה מאפשרת לך להגיע לרמות של הזדהות וסולידריות עם בני עמך. קיומה של המדינה הכרחי לדפוסי החיים האנושיים, והיא תוצר ברור של האדם. כל מדינה (כמו שטען גם מונטסקייה) היא תוצר של הזמן, המקום והחברה בה היא מתקיימת (רוח הזמן) – המדינה היא הביטוי של רוח העם. למשל, כשהיו קיימות הפולייס היווניות, התקיימו ביטויי הרוח היוונית, המהות היוונית. כשנעלמה הפולייס, נעלמה גם הרוח היוונית. כך, בימיו של הגל קיימות המדינות הגרמאניות – פרוסיה, בוואריה, שמבטאות את הרוח הגרמנית.

לסיכום, טוען הגל, רק במדינה האדם פועל מתוך חירות אמיתית, כיוון שהמשפחה היא מוסד שהוא נולד אליו וחייב להתקיים איתו, החברה-האזרחית היא גם כן מוסד שאתה חייב להשתתף בו כדי להתקיים (לסחור, לקנות, למכור). רק המדינה היא גוף בו אתה משתתף מתוך בחירה אמיתית, תודעה והזדהות. מאידך, המדינה מתקיימת רק כאשר ניתנת אוטונומיה (תחום פעילות עצמאי) לחיי משפחה ולחיי כלכלה.

מתוך הנאמר כאן אנו יכולים למצוא יסודות טוטליטריים אצל הגל ולבחון את השפעתו על הימין ועל השמאל במאות ה-19 וה-20. מצד אחד, ניתן לטעון שהגל היה ליברל גדול ואמיתי, שכן הוא טען שיש לתת לפרט אוטונומיה בחייו הפרטיים ולתת לו זכות לקנות ולמכור כרצונו (משפחה וחברה-אזרחית). כלומר, שלמדינה אסור להתערב בתחומי חיים אלו.

מצד שני, הנאצים ראו בו ביטוי לדעתם, תוך שימוש במושג רוח-הזמן שלו. כאמור, הגל טען, שלכל אומה בהיסטוריה יש מאפיין ייחודי, אופי היסטורי ו"רוח העם" שקשורים לתפקיד שהיא ממלאת בהיסטוריה האנושית. כך, גם הנאצים נאחזו בדברי הגל כדי להדגיש את דעתם, שיש אומות שהרוח שלהן עליונה יותר על אומות אחרות, ותרומתן לאנושות גדולה יותר (הוא, כמובן, לא אמר את זה. אבל כך טענו הנאצים...).

חוץ מזה, שהגל חי במאה ה-19, ושנא את הלאומנים הגרמנים כל חייו.

לדעת הגל, רוח הזמן תמיד הולכת קדימה, והעולם מתקדם ומתקדם. הוא התקדם מהזמן העתיק, המזרחי, אל המדינה הפרוסית (פרוסיה – היא המדינה בה חי הגל) – ובזאת הגיעה לשיאה מבחינת רוח-הזמן, בה כל האנשים חופשיים במדינתם, ואין יותר לאן להתקדם מבחינה היסטורית. בזאת רוח-הזמן מימשה את עצמה. אין לומר בכך שהעם הגרמני עדיף על עמים אחרים, אלא שבעולם הגרמני, בתקופה זו בהיסטוריה, הרוח מימשה את עצמה.

ג'ון סטיוארט מיל כמסכם הליברליזם הקלאסי: מיל חי במאה ה-19 והחל כתועלתן. תוך ביקורת על התועלתנות פיתח תפיסה ליברלית של החיים הדמוקרטיים, כאשר מאוחר יותר הוא פיתח נטיות סוציאל-דמוקרטיות. אביו, ג'יימס מיל, היה תועלתן. הוא שאב את התפיסות התועלתניות גם מג'רמי בנתהאם. עקרון התועלתנות הוא בעצם קריטריון. הוא קנה-מידה אוניברסלי, שאמור להסביר את התנהגותם של כלל בני-האדם, ולאפשר להעריך התנהגות זו. לפי עקרון התועלת, אדם מבצע פעולה כלשהי בכדי להגיע למקסימום התוצאות שמביאות תועלת לאדם הפועל, ולמינימום התוצאות שפוגעות בפועל או לא מביאות לו תועלת. בנתאם ניסה ליצור סולם תועלות, ולהעריך תועלת של כל מעשה ומעשה. לפי בנתאם, גם החברה חייבת להתבסס על יסודות תועלתניים, אבל כיוון שלבני אדם שונים יש דברים שונים שמגבירים או מקטינים תועלת, ואי אפשר לרצות את כולם, עלינו לשאוף לכך שהחברה תביא מקסימום תועלת ואושר לכמה שיותר אנשים.

ג'ון סטיוארט מיל מנסה לפתור את הבעיה שנוצרת כאן בספר "על החירות". לדבריו, אם המטרה החברתית היא להביא למקסימום תועלת לרוב האנשים, יש סיכוי גדול שהרוב יפגע במיעוט, ושההחלטות של הרוב תהיינה עריצות. הוא חושש מפני עריצות הרוב, ומנסה ליצור מבנה חברתי טוב יותר, עם שימת דגש על חירויות הפרט (כל הפרטים בחברה, ולא רק אלו שמהרוב) ומתן זכויות למיעוט.

לפי מיל, השלטון המדיני יכול לפגוע בפרט, אבל גם מנגנונים חברתיים (דעת-קהל, ביקורת ציבורית, שכנים וחברים) יכולים לפגוע בו לא פחות ולעתים אף יותר, כאשר הם כופים עליו נורמות חברתיות מסוימות. השאלה היא, עד כמה מותר לכלל (בין אם מדינה ובין אם חברה) להתערב בענייניו של הפרט. מיל מסווג את כל מעשיו של הפרט לשני תחומי חיים אלו: תחום הפרט ותחום הכלל. ישנן פעולות שמתייחסות רק לעצמי, וישנן פעולות שמתייחסות גם לאחרים. לגבי פעולות המתייחסות רק לעצמי, אסור לחברה או למדינה להתערב. לגבי פעולות הנוגעות לאחרים ומשפיעות גם עליהם, מותר לחברה ולמדינה להתערב. הבעיה היא, שכאשר אנו מנתחים את שני תחומי הפעולה האלו של היחיד, לא ברור האם יש בכלל פעולות שנותרות בתחום הפרט בכלל. למשל, אני יכול לשתות אלכוהול, אך מעל רמה מסוימת אני יכול להיעשות מסוכן לאחרים, ואז אפשר להתערב ולעצור אותי; אני יכול

לשמוע מוזיקה כרצוני, אך לא בווליום גבוה מדי, או אחרי 12 בלילה. אם אעשה זאת, מותר למדינה להכריח אותי שלא לשמוע אז מוזיקה; מותר לי להגיד מה שאני רוצה, אך לא לפגוע באחרים. כלומר – בעצם, ההגדרה של מיל היא בעייתית, כי אין כמעט תחומים שאפשר להגיד עליהם באופן מוחלט שהם מתייחסים רק לפרט.

לסיכום חלק זה – מיל טוען שכל אדם זכאי לחופש פעולה כמעט מלא. מותר לו לעשות כל מה שהוא רוצה בלי שהמדינה או החברה תתערב בחייו, חוץ ממקרים בהם מה שהוא עושה עלול לפגוע או פוגע באחרים.

זהו עקרון ליברלי ביותר, למרות כל הבעייתיות שיש בו, ושצינו קודם לכן. כך, למשל, המדינה יכולה לכפות על ההורים לתת לילדיהם חינוך כלשהו, אך לא לחייב אותם איזה סוג של חינוך לתת לילדים או לאיזה בית-ספר לשלוח אותם.

שיטת הנציגים, לפי מיל, היא השיטה שמבטאת את הדמוקרטיה המודרנית בצורה הטובה ביותר, כיוון שכך כל אדם זוכה לייצוג של דעתו בפרלמנט. כל אדם בוחר לו נציג ונותן לו את קולו. אולם, לפי מיל יש בעיה מסוימת בשיטה זו. בעיה זו גם העסיקה הוגים רבים אחרים: מצד אחד, עקרונות הליברליות מחייבים מתן זכויות לכולם, אולם מצד שני, איך אפשר לתת זכויות שוות לאנשים שלא חונכו או שלא יודעים קרוא וכתוב? האנשים המשכילים בתקופתו של מיל חשו שהם לא יכולים לתת אותן זכויות לאנשים שלא מבינים את פעולתו של הממשל או את עקרונות הליברליזם, ולא מבינים מהי זכות בחירה לכל ואיך מנצלים אותה כראוי.

מיל פתר את העניין בצורה מעניינת. עם הזמן, למרות היותו של מיל ליברלי חלה התפתחות בהשקפותיו של מיל: הוא הבין שבמקרים מסוימים יש צורך בהתערבות המדינה בחיים החברתיים כדי לשמור על קיום המשטר הדמוקרטי. כדי שאכן נוכל לשמר את עקרונות הליברליזם, ונוכל לתת לכל אדם להצביע ולייצג את עצמו בפרלמנט, עלינו להפוך אותו לאזרח מועיל ומיודע (יודע איך פועל הממשל ומהם החוקים). איך נעשה זאת? ע"י כך שנחנך את האדם, נלמד אותו מה מותר ומה אסור, מהם החוקים, מהם עקרונות המשטר.

כאן, אנו רואים עקרון סוציאל-דמוקרטי: האדם לא באמת חופשי, אם הוא לא מקבל זכויות שמאפשרות לו לחיות בכבוד ולהיות אזרח מועיל ותורם, כמו השכלה, דיור, רפואה, רמת קיום, וכו'.

אולם, מאחר וכרגע רוב בני-האדם עדיין אינם משכילים, מיל הציע שכרגע יינתנו קולות כפולים למשכילים (כל קול ייחשב פעמיים) ורק קול רגיל לאזרחים ה"פשוטים". לאחר שיחונכו, ניתן יהיה לתת להם זכות להצביע כמו כולם.

קארל מרכס (ופרידריך אנגלס): מרכס, תלמידו של הגל (מרכס כתב את הדוקטורט שלו אצל הגל) שאב חלקים רבים מתורתו, אף במידה רבה "הפך אותה על הראש", ושינה דברים מרכזיים בה.

מרכס עשה שימוש בדיאלקטיקה של הגל, אך יצא מנקודות מוצא שונות: (1) לטענתו, החלוקה משפחה- חברה אזרחית- מדינה שערך הגל היא לא נכונה ולא ריאלית. זוהי חלוקה שבעלי הכוח (בעלי ההון) רוצים שנחשוב שהיא קיימת, בעוד שבמציאות – המדינה היא בעצם מה שהגל קרא "חברה אזרחית" – כלומר, גוף שבו האדם מתייחס לכולם באופן אינטרסנטי. המדינה היא זירת מאבק על כוח ועוצמה. בעלי ההון היו רוצים שנאמין שהמדינה דואגת לכולם באופן שווה, משום שזה משרת את בעלי ההון: האזרח הפשוט לא ישרת בצבא, אם הוא לא יאמין שהוא עושה זאת למען מטרה נעלה (למען העם, המדינה, הרעיון...). אם הוא יידע את האמת (לפי מרכס) – שהוא מנוצל במדינה – הוא לא יסכים לשרת, ואז המדינה תאבד את הלגיטימציה שלה, ובעלי ההון יפסיקו להרוויח. לכן, הם רוצים לשמר את האמונה שבמדינה האדם פועל באופן אוניברסלי-אלטרואיסטי.

(2) בהקשר זה, מבקר מרכס את הגל גם בנוגע למעמד הכללי**, וטוען שמעמד זה אינו הביורוקרטים, אלא הפרולטרטים.**

הגל טען, שהביורוקרטים הם מעמד כללי, כלומר מעמד שמגלם במהותו את האובייקטיביות, האלטרואיזם והאוניברסליות של המדינה. זהו מעמד שלא דואג לעצמו, אלא דואג לכל המדינה.

מרכס מלגלג על קביעה זו, וטוען – כזכור – שההווייה קובעת את התודעה. כלומר, כאשר אני נמצא במעמד בו אני יכול לקחת לעצמי – אקח לעצמי. אם אני ביורוקרט, משמע הדבר שאני בעמדת השפעה, ואני אנצל זאת לטובתי. הביורוקרטיה מורכבת למעשה מהמעמד השליט, מבעלי ההון, שקובעים את חוקי המדינה, המוסר שלה ואופני הניהול שלה. הם קובעים את אותם חוקים כך שישרתו אותם.

לכן, הביורוקרטים לא יכולים לשמש כמעמד כללי. כמעמד כללי ישמש רק המעמד שמגלם בתוכו את צרכי החברה כולו – ואלו הם הפרולטרטים, אלו שאין להם כלום. מהי מטרת מעמד זה? זהו לא מעמד שדואג רק לעצמו, אלא לכולם. מעמד זו, נכון לימיו של מרכס, כולל את רוב האנשים בעולם המערבי. לכן, המחאה שלהם תוביל לביטול כל המעמדות, וליצירת שוויון בין כולם.

3) אפשר לומר, שמרכס הוא ראשון ההוגים של גישת הקונפליקט, עליה למדנו בסוציולוגיה, כי הוא רואה את ההיסטוריה האנושית כרצף של מאבקים על כוח, עוצמה חברתית ופוליטית ושליטה על אמצעי הייצור ועל משאבי המדינה. שיטת ניתוח זו נקראת מטריאליזם היסטורי: התקדמות ההיסטוריה מנותחת במונחים מטריאליים (כלומר, מונחים חומריים, מונחים של מאבקים על שליטה באמצעי הייצור – אדמה, מכונות, בני אדם).

היו לאורך ההיסטוריה האנושית מספר "תקופות", שאפשר להסביר אותן בהתאם למאבקים שהתנהלו בהן בין קבוצות ששלטו באמצעים החומריים באמצעות פעלה הכלכלה. בהתחלה, שלט המלך כשליט יחיד. הוא היה בעל כל האדמות, והוא היחיד שקבע את החוקים, שפט ולקח את המיסים. אבל, בנוסף למלך, היו אצילים רבים – שהיו בעלי אדמות. בשלב מסוים אותם אצילים החלו להתמרד – הם רצו "נתח" בשלטון, רצו לקבל חלק מהמיסים של האזרחים ששילמו אותם. לכן, הם איימו על המלך בעזרת צבאות שהיו להם. כך, אנו עדים עם הזמן להתפתחות של שתי תופעות.

תופעה אחת – תופעת הפאודליזם (אנשים בעלי אדמות שולטים באחוזות ובהם הווסלים שלהם, כלומר – אנשים עובדי אדמה ששילמו מיסים גם למלך וגם לבעלי האחוזות).

תופעה שנייה, שהתפתחה מאוחר יותר - פרלמנטים – בתי מחוקקים – בהם ישבה האצולה. באמצעות הפרלמנטים, היו האצילים מעורבים בחקיקת חוקים ובשיפוט של אזרחים. כלומר – אצולת האדמות קיבלה עוצמה פוליטית בשל העובדה שהיתה לה עוצמה כלכלית (אדמות) וצבאית (צבאות פרטיים).

עם השנים, הכסף הפך להיות גורם משמעותי בחיים החברתיים. כך, גם בעלי ההון (הכסף) דרשו לקבל חלק בשלטון. בתקופה זו כבר לא היו מלכים או שהיה, אבל לא היתה לו השפעה. בעלי הכסף נאבקו עם בעלי אדמות, ובסופו של דבר נכנסו גם הם לפרלמנטים, וקיבלו השפעה.

כלומר, לפי מרכס – ההיסטוריה האנושית במונחים של מטריאליזם היסטורי מתוארת כרצף של מאבקים בין מעמדות על שליטה – בהם בסופו של דבר מנצח המעמד החדש, המעמד שנאבק על זכותו לקבל זכויות כמו המעמד השליט באותו זמן.

אם כן, מה יהיה המאבק ההיסטורי הבא, לפי גישה זו? המאבק תמיד צריך להיות זה של אלו שיכולים להביא את השינוי הגדול ביותר. בימיו של מרכס,

לטענתו, המעמד שצריך להביא את השינוי הוא מעמד הפרולטריום (מילה רומית, שמשמעותה – אלו שאינם יכולים לשלם מיסים. הם כל כך עניים, שאפילו מיסים לא יכלו לשלם). מעמד זה אמור להיאבק מול בעלי הכסף ושאר המעמדות שהיו באותה תקופה (כמו הזעיר-בורגנים וכו'), ולהביא לביטול המעמדות כולם. איך? נגיע לזה בסעיף 5, אחרי שנסביר את המושגים הבסיסיים של מרכס.

4) הביקורת על הקפיטליזם: לטענתו של מרכס, וההיפך ממה שטען הגל, ההוויה היא הקובעת את התודעה, ולא להיפך. להסבר הטענה, נשתמש במושגים המרכזיים של הקפיטליזם כאמור, כפי שראינו בסעיף הקודם, מרכס מאמין שכיום מי ששולט בחברה ובמדינה הם בעלי ההון – בעלי הכסף. את הביקורת הקשה ביותר מעביר מרכס על הקפיטליזם, ועל התהליך בו נוצר מעמד הפרולטריון:

לטענת מרכס, מעמד בעלי-ההון (הקפיטליסטים. קפיטל=הון) צמח לאחר המהפכה התעשייתית. מהפכה זו יצרה מצב שההון הפך לאמצעי (גורם) הייצור החשוב ביותר – בעוד שקודם לכן, גורם הייצור המרכזי היה האדמה. מדוע ההון? כיוון שההון קונה את מכונות הייצור ואת האדמה עליה יוקם המפעל. דבר נוסף שגרמה צמיחת המפעלים ומכונות הייצור היא חלוקת עבודה. אם פעם אדם היה מייצר את כל המוצר (סנדלר, נפח, וכו'), כיום ישנן מכונות, והאדם מייצר רק חלק אחד מהמוצר – הוא אחראי רק על חלק מסוים ליד המכונה. בשל כך, האדם מאבד את הקשר הטבעי שלו למוצר, מה שמוביל לתחושה של ניכור.

מצב הניכור הוא המאפיין המרכזי של האדם המודרני, לדעת מרכס. כאשר האדם מנוכר לעבודתו – הוא הופך מנוכר גם לחבריו, עימם הוא עובד (כי הוא לא מרגיש חלק מקבוצת אנשים שמייצרת, אלא כעוד חלק מהמכונה המייצרת).

העידן המודרני יצר את מעמד הפרולטריון, מכיוון שהוא הוביל למצב שבו גם האדם נחשב לאמצעי ייצור. האדם לא נחשב עוד ליצרן, אלא לעוד "חתיכה" מהמכונה המייצרת, ולכן נוצר מעמד גדול של אנשים חלקים חברתית וכלכלית, שעובדים מבוקר עד לילה, ללא זכויות מינימליות וללא תנאים מינימליים לקיום בכבוד.

הביקורת על הקפיטליזם קשורה למושג עודף הערך (או, הערך העודף): בעל המפעל למעשה לא מייצר שום דבר, הוא רק מביא את ההון (הכסף שקונה את המוצר). אבל המחיר של המוצר בשוק הוא ערך ההון בתוספת ערך העבודה של הפועל. אז בעתם הערך העודף הוא אותו חלק במחיר המוצר שאינו משולם לפועל (זה שבאמת ייצר) על ידי בעל ההון שמכר אותו. לפי מרכס, חלק לא משולם זה מהווה ניצול, והוא המקור לצבירת ההון של הקפיטליסט/בעל-ההון.

כאמור, בעל ההון רוצה לשמר את מצב-העניינים הקיים – כלומר, מצב שבו הוא "דופק" את הפועלים הפשוטים. איך הוא עושה זאת? מרכס טוען, שההווייה קובעת את התודעה, זאת אומרת: מי שמחזיק בידיו באמצעי הייצור ישלוט גם במדינה, בחוקיה, במוסדותיה. בקיצור: ישלוט ביחסי הייצור.

יחסי ייצור: היחסים החוקיים, המשפטיים, המוסדיים, וכדו', באמצעותם מוסדרות המדינה והכלכלה.

בניין על:

בסיס:

ראו ציור: כל מה שבונה המדינה, כלכלה, פוליטיקה, חוקים – כולם מהווים את בניין-העל, עליו נשענת המדינה הבורגנית. מאחר וההווייה קובעת את התודעה, אמצעי הייצור אמורים לקבוע את יחסי הייצור. במילים פשוטות, למי שיש ביד את השליטה על אמצעי הייצור, הוא זה ששולט במדינה. מרכס טוען שהמצב הזה לא יכול להימשך: העובד הפשוט מנוצל, משועבד למדינה (כלומר, לבעלי ההון), והוא לא מבין שהוא זה שבעל הכוח ביד – שהרי בלעדיו בעל המפעל לא יוכל לייצר. בעלי-ההון יצרו בראשם של הפרולטררים, ובעצם בראשם של כולם תודעה כוזבת. כלומר, אמונה כוזבת שההון הוא זה שמאפשר את הייצור כמו שהוא, ובעצם בזכות הכסף יש לפועלים הפשוטים עבודה. זוהי תודעה כוזבת, שמאפשרת לבעלי ההון להמשיך לשלוט בעובדים באמצעות חוקים מפלים, משפט לא הוגן, ללא זכויות לעובדים.

איך נפסיק זאת? רק אם העובדים יתאחדו, ייקחו מבעלי ההון את המפעלים שלהם, וייצרו שוויון לכולם (כזכור, הפרולטררים הם המעמד הכללי).

מרכס טוען, שבעיית הניכור אינה רק של מעמד הפרולטריון, אלא של כולם – ולכן צריכה לבוא מהפכה, שתכלול בתוכה את כל האנשים – כולם מנוכרים, ורובם אפילו לא מודעים לזה, בשל התודעה הכוזבת.

5) המהפכה והדיקטטורה של הפרולטריון-

מרכס מדגיש, שהמהפכה יכולה להתחיל רק במדינות מפותחות כלכלית (כמו גרמניה, או בריטניה של ימיו), כיוון שהמהפכה דורשת שיהיה במדינה מעמד בורגני חזק בו אפשר למרוד. במדינה בה זה עוד לא קרה, זה יקרה יותר מאוחר, ואז רק תפרוץ המהפכה.

למהלך הראשון של תיאור המהפכה נקרא סוציאליזם מדעי, כיוון שהוא מנתח את האופן בו הסוציאליזם יכניע את הקפיטליזם באופן שיטתי. עלינו להשתמש בכלים של הקפיטליזם עצמו בכדי להכניע את הבורגנות (בעלי ההון, העירוניים, הקפיטליסטים): לפי מרכס, בכל מפעל הפועלים צריכים לכוון/ליצור ועד פועלים. באותו זמן, הפועלים יפיצו את בשורת המהפכה באמצעות הרכבות והעיתונים (אותם כלים שהקפיטליזם יצר כדי להקל על עצמו), ברחבי המדינה ואחר כך ברחבי העולם. כך בשעת פקודה ובבת אחת כל העובדים יפסיקו לעבוד וייקחו את המפעלים מבעלי-המפעלים. כלומר, בשלב זה של המלחמה המדינה תלאים (תהפוך לשייך ללאום, למדינה) את כל המפעלים, והפרולטריום ישתלטו על המדינה, במצב זמני שנקרא דיקטטורה של הפרולטריון. בשלב זה, שהוא זמני וקצר, המדינה תחלק את כלל המשאבים (המפעלים, האדמה) באופן שווה, כל שכל אחד יוכל לעבוד לפי יכולתו ולקבל לפי צרכיו. לאחר ששלב זה יסתיים, המדינה תתפרק וכולם יהיו זהים ושווים. לא יהיו יותר מעמדות, אלא תיווצר חברה סוציאליסטית שוויונית. שלב זה, המהלך הסופי הזה, מכונה סוציאליזם אוטופי – כלומר, מהפכה שמובילה לאוטופיה – מצב דמיוני רצוי, בו לא יהיו מעמדות, אלא יהיה שוויון בין כולם.

בכתיבתו טען מרכס שהפועלים ימרדו כאשר לא יהיה להם מה להפסיד יותר, כאשר הם יידחקו לקצה ע"י הבורגנים. אבל, עם הזמן ראה מרכס שזה לא קורה. ואז, הוא שינה את דעתו לגבי הסוף. אז הוא טען, שהמהפכה תקרה באופן הכרחי, בכל מקרה (זה נקרא דטרמיניזם – הכרחיות. המהלך ההיסטורי קורה בהכרח, אין אפשרות לשנות זאת).

נדבר על כל אלו גם בהמשך, כשנעסוק במאמריו של אבינרי.

(6) "המניפסט הקומוניסטי" – מאמר קצר (בגרמנית) שכותבים מרכס ואנגלס, ובו שני חלקים עיקריים, שמתארים פחות או יותר את התהליכים ההיסטוריים שתוארו למעלה, בסעיפים 3-5: החלק הראשון נקרא "בורגנים ופרולטרים", ובו יש תיאור היסטורי של מאבקי המעמדות, עד למצב ההיסטורי הנוכחי – צמיחתה של התעשייה המודרנית ועליית מעמד הבורגנות (התהליך אותו תיארתי קודם לכן), ובמקביל צמיחתו של מעמד הפועלים חסרי-הכל, הפרולטריון, בעקבות עליית הבורגנות. בהמשך מתואר סוף התהליך ההיסטורי המתואר במניפסט: המהלך יסתיים באופן בלתי נמנע במהפכה בה ימוגר שלטון הבורגנות ותיווצר דיקטטורה של הפרולטריון.

בחלקו השני של המניפסט, מציגים מרקס ואנגלס את עקרי תוכניתם של הקומוניסטים כאשר יעלו לשלטון: ביטול הקניין הפרטי, כך שלא יהיו יותר מעמדות וכולם יהיו שווים. בנוסף ייעלמו גם שאר המוסדות הבורגניים, כמו הנישואים, המשפחה הגרעינית, הדתות והלאומים. זאת, מכיוון שכל המבנים הללו הם חלק ממבנה העל הבורגני, שיוצר את התודעה הכוזבת: אשליות שנטעה הבורגנות כדי לחזק את שליטתה במדינה ובשאר בני האדם. ברגע שיסולק שלטונה הבורגנות תיעלם גם האשליה.

המשפט המפורסם שחותם (בא בסוף) את המסמך הוא "פועלי כל העולם – התאחדו".

לאחר מרכז התפתחו זרמים סוציאליסטיים אחרים, שהמשיכו מתוך ביקורת על מרכז ואנגלס מצד אחד, ומתוך התמודדות עם מבקרי המרכזים, מצד שני. המרכזים התפצל לכמה כיוונים – את הכיוון הפשיסטי והקומוניסטי כבר ראינו. הכיוון הנוסף הוא דווקא זה היותר מוכר כיום בעולם בשם "סוציאל דמוקרטיה", ואנו נראה אותו אצל אדוארד ברנשטיין

אדוארד ברנשטיין: סוציאליזם מתון. המאמר שנלמד נקרא "אין סוציאליזם ללא דמוקרטיה" – וכשמו כן הוא. ברנשטיין טוען שדמוקרטיה במובן העמוק שלה, פירושה ביטול המעמדות. ככל שהיא מעניקה יותר שוויון ומשרישה באזרחי המדינה את ערך השוויון, כך למעשה היא מעניקה יותר חירות, ומגשימה בעצם את מטרת הסוציאליזם.

ברנשטיין מבקר את מרכז ורעיון "הדיקטטורה של הפרולטריון" – כלומר, המהפכה שתלאים את כל הנכסים במדינה, תבטל את המעמדות ואת המדינה. הוא טוען שרעיון הדיקטטורה כשלעצמו פוגע בשוויון ויוצר אלימות. לעומתו, הדמוקרטיה מבטיחה נציגות פרופורציונלית (כמות הנציגים בפרלמנט ניתנת לכל קבוצה ביחס לגודלה באוכלוסיה מתוך כלל האוכלוסיה). נציגות כזו מבטיחה שוויון, והיא אינה אלימה.

הסוציאליזם במהותו נשען על סולידריות – הסכמיות ושותפות בין בני אדם. במציאות, פועלים שונים עובדים במפעלים ובתחומים שונים, ולכן האינטרסים שלהם שונים. כדי לחזק את הסולידריות ביניהם, עלינו לקדם את הדמוקרטיה – כלומר, לתת לכל הפועלים ולכל האינטרסים ייצוג בפרלמנט. הפרלמנט מאפשר לכל קבוצה להציג את צרכיה והאינטרסים שלה, והדיון בפרלמנט מאפשר לקבל החלטות בהסכמה הדדית. זהו מאבק פוליטי, במקום מאבק אלימים.

ברנשטיין בעצם טוען שעלינו לשלב את הסוציאליזם בתוך הדמוקרטיה. הסוציאליסטים ישיגו יותר אם ינהלו את המאבק בתוך המוסדות הדמוקרטיים ולא ילכו נגדם. עליהם לקדם את האינטרסים שלהם יחד עם הדמוקרטים, כיוון שאי-אלימות עדיפה.

הוא טוען שמרכז כשל בניתוח שלו את המציאות בכמה תחומים. רק נזכור, שמרכז כתב בשנות ה-50 של המאה ה-19, וברנשטיין כתב 30 שנה אחריו, בשנות ה-80 של המאה ה-19. ברנשטיין רואה שהחזון של מרכז על מהפכה פרולטרית נכשל, והוא מנסה להבין למה:

מרכס חזה התקדמות דטרמיניסטית של ההיסטוריה – כלומר, בוודאות הפרולטרים יגיעו למצב שאין להם מה להפסיד, ולכן יפתחו במהפכה, שבסופה תבוטל המדינה. מרכס חזה את נפילת הקפיטליזם, בטענות הבאות:

- (1) העושר מתרכז בידיהם של מעטים.
- (2) המעמד הבינוני נחלש, בעוד המעמד העשיר נתחזק. מעטים ממעמד הביניים הופכים לעשירים יותר (בורגנות גבוהה) – כלומר, רבים מאוד ממעמד הביניים הופכים עניים יותר, ומעמד הפרולטריון גדל.
- (3) כלומר, הפערים בין המעמדות גדלים. רמת חייהם של הפועלים יורדת.
- (4) הפועלים לא מזדהים עם העקרון הלאומי, שמשרת את האינטרסים של העשירים. יש לכלל הפועלים אינטרס משותף, מעמדי – ולא לאומי.

בפועל, אומר ברנשטיין, הפרולטרים לא הגיעו למצב שאין להם מה להפסיד, אפילו להיפך – מצבם השתפר. כלומר, הבסיס לפעולה מהפכנית אלימה נעלם.

- במה מרכס טעה? ברנשטיין מביא הוכחות סטטיסטיות לכך שמרכס טעה:
- (1) העושר איננו מתרכז בידיהם של מעטים בלבד. בעוד שמרכס טען שההון מצטבר בידי מעטים, ברנשטיין טוען שדווקא הולך וגדל מספרם של מחזיקי מניות קטנים – אנשים שיש בידיהם הון שאיננו רב, אך בכל זאת הון. הם לא עשירים מאוד, והם עושים רווחים מהון ולא מעבודה.
  - (2) רמת חייהם של הפועלים עולה בקביעות, ולא יורדת.
  - (3) המעמד הבינוני לא נעלם, אלא להיפך, הולך וגדל, כאשר נכנסים לתוכו פועלים שיש להם סכום כסף. כלומר, התהליך הפוך למה שחזה מרכס: הפועל הופך בעצם לבורגני.
  - (4) הפער בין המעמדות אינו מתרחב.
  - (5) סכסוכי המעמדות אינם מתרחבים ולא נעשים חריפים יותר.
  - (6) הסולידריות אינה בין פועלים מכל העולם. להיפך, אנשים מזדהים יותר ויותר עם המדינה שלהם והלאומיות שלהם.

בנוסף, ברנשטיין תמך בציונות. הוא לא היה ציוני נלהב ביותר, אך תמך בציונות הסוציאליסטית, ברעיון הקיבוץ, ברעיון ליישם חיים שוויוניים, ובאותו זמן לא לוותר על משטר דמוקרטי.

בסיכומו של עניין, ברנשטיין התנגד לרעיון הדיקטטורה של הפרולטריון ותמך בקיומה של הדמוקרטיה והשתלבותם של הסוציאליסטים בפרלמנט. היום, אנו רואים ברחבי העולם הדמוקרטי תנועות סוציאל דמוקרטיות – ה"לייבור" בבריטניה, אנגלה מרקל בגרמניה, ומפלגת "העבודה" בישראל (טוב, אצלנו זה כבר לא ממש עובד, אבל לפחות בתיאוריה...). תנועות אלו דואגות לזכויותיהם של הפועלים ברחבי העולם – לאורך השנים ניתנו זכויות רבות לכלל העובדים: הגבלת שעות העבודה ל-8 ביום, הבטחת פנסיה וזכויות למובטלים ועניים, ימי חופשה ומחלה, יום חופשה שבועי, וכו'. כל אלו הושגו ע"י הסוציאל דמוקרטיה ברחבי העולם.

לנין והבולשביקים
הקרע בין הסוציאליזם הדמוקרטי לקומוניזם;
השמאל החדש אחרי מלחמת העולם השנייה: הרברט מרקוזה:

פאשיזם ונאציזם: הבסיס האידיאולוגי להשקפות טוטליטריות מימין, שלילת הדמוקרטיה והליברליזם, המדינה הנעלה והמנהיג, ההבדלים בין הפשיזם לנאציזם בשאלת תורת הגזע ובשאלת הקורפורציות, הפשיזם והמשטר הקפיטליסטי.